

УДК 94:625(477.52)''.../18''
КП
№ держреєстрації 0109U001383
Інв. №

Сумський державний університет
(СумДУ)
40007, Суми, вул. Римського-Корсакова, 2; тел. (0542) 33 - 41- 08
Факс. 33 40 49; e-mail: info@nis.sumdu.edu.ua

Затверджую
Проректор з наукової роботи
_____ А.М. Черноус

ЗВІТ

ПРО НАУКОВО-ДОСЛІДНУ РОБОТУ КОМУНІКАЦІЇ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (З ДАВНИНИ ДО ПОЧАТКУ ХХ ст.) (проміжний)

Начальник НДЧ

В.А.Осіпов

Керівник теми

В.Б.Звагельський

2010

Рукопис закінчений 22 грудня

Результати цієї роботи розглянуті на засіданні наукової ради СумДУ
протокол № 6 від 2010.12.23

СПИСОК АВТОРІВ

Зав. Регіональним НДЦ істор. краєзнавства	2010.12.22.	Звагельський В.Б. (вступ, ч.2, ч.3, висновки)
старший науковий співробітник	2010.12.22	Німенко Н.А. (ч.1, ч.2)
старший лаборант	2010.12.22.	Звагельська О.В. (ч.2, перелік посилань)
старший лаборант	2010.12.22	Заїка О.В. (перелік посилань)
студент	2010.VI.30	Горенко В.В. (перелік посилань)
Студент	2010.III.31	Німенко М.С. (перелік посилань)

РЕФЕРАТ

Звіт про науково-дослідну роботу: 61 с., 150 дж.

Об'єктами дослідження є історико-географічні об'єкти Лівобережної України (шляхи сполучення, місця переправ (броди-перелази та пороми-перевози, стародавні поселення та кургани, дромоніми), що функціонували на цих землях з давніх часів до початку ХХ ст. і на різних етапах поєднували племена і народи, племенні союзи, державні формування (Скіфію з праслов'янськими племенами, племена східних слов'ян з народами Кавказу і Закавказзя, Київську Русь з кочовиками, землі Князівства Литовського, Річ Посполиту з Московським царством та Кримським ханством).

Мета дослідження: локалізувати низку бродів і переправ на Дніпрі, Десні, Сеймі, Пслі, Сулі, Ворсклі, Сіверському Донці та їхніх притоках, визначити роль комунікацій Лівобережжя у формуванні торговельно-економічних зв'язків з країнами Європи та Сходу.

Методи, що застосовуються під час роботи над темою: історико-порівняльний, ретроспективний, дедуктивний та ін.

Результати проведеної роботи можуть бути застосованими під час викладання історичних та історико-культурологічних дисциплін у середніх спеціальних та вищих навчальних закладах. Реалізація визначеної мети сприятиме посиленню інтересу широкої громадськості, науковців, студентської та учнівської молоді до регіональної історії; активізації національного і регіонального аспектів змісту історичних курсів.

Прогнозується при подальшій розробці проблеми створення відносно цілісної історико-географічної схеми стародавніх водних та сухопутних комунікацій Лівобережної України.

КОМУНІКАЦІЇ, ІСТОРІОГРАФІЯ, ІСТОРИЧНА ГЕОГРАФІЯ, БРОДИ, ГІДРОНІМИ, САЛЬНИЦЯ, КАЯЛА, ТОПОНІМИ, РУСЬ, СЛОБОЖАНЩИНА.

ЗМІСТ

Вступ	5
1 Сухопутні комунікації Середнього Лівобережжя	6
1.1 Заселення Лівобережної України у киево-руський час (за матеріалами археологічних джерел)	6
1.2 Гідроніми і топоніми давньоруського часу та епохи середньовіччя	9
1.3 Пирятинський історико-географічний вузол	12
1.4 Середньовічний тракт із Сум до Перекопу	14
2 Середньовічні броди на Донці і Сулі	17
2.1 Середньовічні броди на Донці	17
2.2 Піщаний брід на верхній Сулі	30
3 Локалізація гідронімів	33
3.1 Локалізація річки Сальниця	33
3.2 Локалізація річки Каяла	45
Висновки	61
Перелік посилань	62

ВСТУП

На нинішньому етапі розробки питання вченими встановлено кілька важливих стародавніх шляхів сполучення в межах Лівобережної України. Втім, відносно точно локалізовано лише магістраль Булгар-Київ. Не до кінця встановлено траси відомих Залозного та Соляного шляхів, Свинного, Сагайдачного, Кончаківського та інш. Суперечливі погляди на проходження Бакаєвого, Хазарського та деяких інших шляхів. Залишаються також мало дослідженими місця стародавніх переправ і їхнє функціонування на сучасному етапі.

Мета: прослідкувати тенденції вирішення проблем, пов'язаних зі створенням великих гонних доріг, спорудженням мостів та облаштуванням бродів на Лівобережній Україні; локалізувати стародавні переправи на Лівобережній Україні і визначити їхні сучасні орієнтири.

Завдання: продовжити збирання матеріалів за темою.

Розглянути процеси, що відбувалися у регіоні протягом XVII - початку XX ст., а також їх вплив на функціональне значення (військове, торговельне, дипломатичне).

Проаналізувати процеси заселення території Слобожанщини.

Локалізувати основні магістралі та броди на Дніпрі, Десні, Сеймі, Пелі, Сулі, Ворсклі, Сіверському Донці та їхніх притоках.

Визначити роль комунікацій Лівобережжя у формуванні торговельно-економічних зв'язків з раїнами Європи та Сходу.

Виконана робота дасть змогу наблизитися до головного завдання: нанесення на карту основних сухопутних шляхів античних часів та періоду Середньовіччя, їхньої прив'язки до історично відомих річкових переправ.

1 СУХОПУТНІ КОМУНІКАЦІЇ СЕРЕДНЬОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

1.1 Заселення Лівобережної України у києво-руський час (за матеріалами археологічних джерел)

Важливою складовою знань про давні періоди історії є матеріали історичної географії. Встановлення місць розташування стародавніх доріг, бродів та поромних переправ дозволяють з'ясувати напрямки торговельних магістралей, військових походів, культурних контактів.

У палеолітичну добу пересування первісних племен без сумніву мало місце – про це свідчить однорідність або спорідненість матеріальної культури на великих територіях. Проте, існування шляхових мереж для півдня Східної Європи науково, але з деякими натяжками, фіксується лише з періоду пізньої бронзи. Протягом 2009 р. у межах досліджуваної теми ми здійснили огляд основних джерел і розглянули історію дослідження головних шляхів Середнього Лівобережжя Дніпра, акцентуючи увагу на тій території, де, на думку більшості дослідників, відбувалися події походу новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. Це знайшло відображення у матеріалах звіту 2009 р.

Тепер перейдемо до розгляду деяких нелокалізованих географічних об'єктів регіону - шляхів та бродів, що широко використовувалися у середньовіччі і могли бути безпосередньо пов'язаними з маршрутом полків Ігоря Святославича у Степ навесні 1185 р. Спочатку необхідно зробити кілька застережень.

До появи залізниць та автомобільного транспорту пересування здійснювалося одними і тими ж засобами - верхи, волами на возах, на санях, на човнах. А оскільки за останні тисячоліття в цій частині Європи природних катаклізмів не відбувалося, то можна стверджувати, що основні лінії доріг не змінилися. Тут, правда, треба враховувати, що русла річок постійно змінюються, мандрують, утворюючи численні заплави, рукави, стариці,

глушиці, а отже, змінюються і місця природних бродів. Особливо це є характерним для середніх Сіверського Дінця і Сейму. Втім, дороги виводили до конкретного місця, поселення, тобто вони були чітко зорієнтовані, і при зникненні броду в одному місці відшукувався десь неподалік новий або влаштовувався перевоз-пором.

Дорогами і переправами міг скористатися і ворог. Тоді виникала ситуація, коли форсувати річку йому вдавалося досить легко, а далі рух був скутим високими і крутими берегами, на яких влаштовувалися укріплені поселення - городища або невеличкі фортеці, які і контролювали прихід незваних “гостей”, але при цьому чекали гостей-купців.

Городища раннього залізного віку, роменської культури, давньоруські та городки-острожки XVI-XVII ст. дуже часто споруджувалися саме біля бродів та поромних переправ, що, звичайно, не випадково. Більше того, в окремих випадках поруч з бродами розташовувалися і відкриті поселення більш ранніх часів - мезоліту, неоліту та бронзи.

Наприклад, на Середньому Сіверському Донці об'єкти епохи мезоліту відкрито біля с.Сніжковка, неподалік від Ізюмського броду; біля с.Петрівське та с.Грушеваха, що розташовані неподалік від Співаківського броду; біля с.Райгородок неподалік Слов'янська де теж існувала низка переправ [1]. Кілька десятків пам'яток бондарихінської культури також відкрито на Середньому Дінці неподалік від переправ [2], там же відкрито десятки об'єктів салтово-маяцької культури [3]. Ця закономірність давно відома археологам. Наведемо ще кілька прикладів з новітніх публікацій.

Н.В.Блажевич зазначає, що вибір майданчика під фортецю, тобто при спорудженні городища, був обумовлений не стільки площею власне майданчика, і навіть, не формою мису скільки наявністю броду. Правда дослідниця доходить такого висновку на прикладі подніпровських міст Святополча, Ходоріва та Івана, хоча вказує, що і інші городи Дніпровської оборонної лінії (Трипілля, Халеп'є, Вітачів, Стайки, Ржищів, Балико-

Щучинка, Григорівка, Селище, Канів, Пекарі) теж зводилися у місцях придатних для переправ [4].

Дослідники кількох багатошарових поселень Ходосівка-Діброва, Лісники, що розташовані на березі р.Віта, пояснюють скупчення різночасових археологічних об'єктів тим, *“що ще за доби бронзи неподалік від пам'ятки у напрямку переправи біля Києва проходив транс'європейський лісостеповий шлях (північна гілка)”* [5].

Або ще один приклад на цей раз із зовсім іншого хронологічного періода. Так, дослідники золотоординських пам'яток, розташованих на південному заході межиріччя Ворскли і Сули у середині - на початку 2-ї половини XIV ст., пов'язують їхню появу з намаганням *“здійснювати повний контроль за Переволочинською, Кременчуцькою, Градизькою та ін. менш значними дніпровськими переправами”* [6]. Можна наводити й інші більш-менш переконливі приклади, але ж зрозуміло, що така ж ситуація була і на інших порубіжних, або й дещо віддалених від порубіжжя зі Степом, річках.

Все це свідчить про наявність стародавніх доріг, що сходилися саме у місцях переправ, самі ж дороги, як слушно зауважує відомий знавець давньоруської культури Л.Є.Махновець: *“століттями і тисячоліттями йшли в одних напрямках, фактично не змінюючись, бо довготривалою практикою було обрано найкращі з кожного погляду маршрути (найкоротші відстані, відсутність різних перепон - лісів, боліт, гір і т.д.)”* [7].

Також варто враховувати, що саме на землях східного Лівобережжя від Сейму до Сіверського Донця упродовж тисячоліть відбувалися постійні контакти між представниками двох різних систем господарювання: скотарями-кочовиками та осілим населенням - землеробами. Така ситуація зберігалася з часів неоліту до пізнього середньовіччя. Ці стосунки не завжди були антагоністичними - писемні, археологічні й етнографічні джерела свідчать і про торгівлю, і про шлюби, і про взаємне запозичення різноманітних технологій у ремеслах та сільському господарстві. Ці відносини відбилися й у мові, зокрема у топоніміці.

1.2 Гідроніми і топоніми давньоруського часу та епохи середньовіччя

Як відомо, назви географічних об'єктів є надзвичайно інформативними. Багато з них зберігають давні корені топонімів різних мов. На індо-європейській мовній субстрат наклалися іранські, фіно-угорські, балтійські та тюркські елементи. Слов'янський же шар був настільки потужним, що його, можливо, теж слід розглядати як субстрат. Кожен народ за умови відсутності білінгвізму або надавав нові назви, або, переосмислюючи, “підправляв” незрозуміле слово, пристосовуючи його під знайомий термін, і таким чином, за логікою народної етимології, надавав йому інше - інколи протилежне - значення. Останнє, тобто контамінація, є найбільш поширеним явищем. Йдеться про невеликі географічні об'єкти - озера, болота, маленькі річки, пагорби, балки, урочища. Тепер дуже складно відшукати першооснову, первісне звучання і значення тієї чи іншої назви.

Найбільш сталими, консервативними є гідроніми, досить довго зберігаються і назви шляхів сполучень - дромоніми та назви пов'язаних з ними бродів. Останнє актуальне лише в тому випадку, коли ці броди використовуються. В іншому випадку первинний зміст назви зазнає змін, тобто контамінується, набуваючи інших семантичних відтінків.

Наприклад, колишні *гостинці*, тобто шляхи, якими рухалися купці-гості, перетворилися на числені *гуски*, *гусинці*, *хустки* і навіть *глистянки*; *лази-перелази*, тобто броди, - на *лози*, *лескі*, *лозові* і навіть *чорноглазовки*. Ці два терміни почали втрачати свій первинний зміст кількесот років тому. Наприклад, на Харківщині і Сумщині і нині збереглося понад 30 назв з коренем на *гост-* і похідними від нього: Гостищево, Гусівка, Гуслівка, Гусинка, Гусина Поляна, Гусинка (стара назва р.Гостиниця під Охтиркою) з

притокою Гусочкою (поруч села Залісне (рос. Залесное) та Залужани), Хусь, Хусть, та ін.

При цьому в окремих місцевостях Подесення, зокрема, на Новгород-Сіверщині, Кролевеччині, Глухівщині, Путивльщині і Конотопщині, спостерігається виразна зміна звука *o* на *y* навіть в односкладових словах, тобто під наголосом: *кiнь/кoнь* - *кунь*, *міст/мост* - *муст*. Окрім цього, загальним для всього слов'янського мовного середовища є чергування приголосних *с/з/ж*, *х/г*, *ст/щ* (*гoсть/густь/хусть*, *лазoвка/ласoвка/лесoвка*) і т.ін. [8]. Важливо, що зміна приголосного (*г/х*) простежується принаймні з *X* ст. [9].

Взагалі назв річок та населених пунктів, пов'язаних з поняттям брід, переправа, перелаз, існують десятки. Лише у вказаному вище регіоні зустрічаємо річки *Брод*, *Бротениця*, *Братениця*, *Обратень*, *Бородок*, *Бродок*, *Заброди*, *Довгий та Круглий Броди* та ін., а також кілька десятків так званих "лозових" річок і похідних від них назв населених пунктів - *Лозова*, *Лозовенька*, *Влезьки*, *Чорні Лози*. Всього близько 60 (!) назв на *лаз/лоз-*, в тому числі такі прозорі назви, як *Виползово*, *Лазуківка*, *Водолага*, *Власовка*, *Чорнолозка*, *Глазунівка*, *Лісовщина*, *Лісовка*. Зрозуміло, що сама по собі назва може і не бути пов'язаною з переправою, а занесеною переселенцями, або означати лісок, колок, гайок. Але, якщо аналізувати у комплексі на географічному та топонімічному тлі, то картина часто стає однозначно переконливою. Наприклад, назва м.Лисичанськ є досить характерною, пов'язаною нібито з рудим симпатичним хижаком. Втім поруч знаходяться населені пункти, околиці міста: *Переїзна*, *Лоскутовка*, *Підлісне* (рос. Подлесное), *Лісова* (рос. Лесная) *Дача* - усі вони розташовані на Сіверському Дінці поруч з низкою природних бродів. Або ще один яскравий приклад. На Пслі нижче *Гадяча* є с.*Лісовка*, поруч з ним с.*Перевоз* де знаходився *Обухівський брід*.

Велика дорога, що пов'язувала пониззя Дону з Путивлем, мала характерну особливість - на відміну від більшості інших доріг, її траса

проходила не вздовж річок по межиріччях-суходолах, а поперек, перетинаючи в середніх течіях навіть такі досить значні річки, як Ворскла, Псел та Сейм. Ця особливість і відбилася у її назві - Лосицька (про цю дорогу мова нижче).

Також слід підкреслити, що у документах XVI-XVIII ст. часто плутаються терміни *лаз-перелаз* з *перевозом*, тобто броди плутаються з поромами. Так, наприклад, КБЧ подає: “...на Малом перевозе ниже Оскола верст з 20 лаят татаровя”, “А на Семи татаровя перелазили Семь реку ниже Курска 40 верст, под Городенским городищем; и на том татарском перевозе ныне деревни Рыльского уезду” [10]. Тут має місце явне протиріччя, адже зрозуміло, якщо татари “лазили” або “перелазили”, то йдеться про перелаз, тобто брід, а не про пором-перевоз. Як бачимо, інформатори, а скоріш за все чиновники та переписувачі, не розрізняли цих термінів, хоча, зрозуміло, що у більшості випадків, де йдеться про напади татар, маються на увазі саме броди-перелази. Окрім цих прикладів, аналогічну ситуацію зустрічаємо і в багатьох інших документах XVI-XVIII ст.

Такі ж прозорі назви, як Караван, Шлях, Стан та похідні й аналогічні, здається, взагалі не потребують коментарів.

Яскравий зразок народної номінації зустрічаємо біля с.Іоніно (Глухівський р-н Сумської обл.), де два поля називаються Велика Железівщина. Між ними проходить канава, колись наповнена водою. Зрозуміло, що кожне з цих полів відносно одне одного знаходилося *за лазом*. Легко моделюється схема - *залазом, залазовщина*, яка на російськомовному тлі перетворюється на *железовщину*, а потім вже українською звучить як місце, пов’язане з металом, залізом.

Отже, виявити, де “за лісом” криється колишній *лаз*, - складне завдання. Тут знову-таки треба виходити з кількох аспектів. Зупинимося на них.

Перший - звертати увагу на дійсну наявність або відсутність лісів. Виглядає дивним для цих земель, вкритих величезними лісовими масивами (а

в давнину їх було значно більше), коли десь неподалік річки, оточеної тими самими лісами, раптом трапляється назва *лісок* або, що ще більш дивно, - *перелісок*.

Другий - треба враховувати топонімічний контекст: наявність десь поблизу синонімів або інших дромонімів.

Третій - географічні та історико-топографічні реалії: наявність бродів, мостів, доріг, стародавніх городищ, валів, курганів.

І четвертий - фонетичний аспект, коли для певної групи населення характерні діалектні особливості, зокрема фонетичні, які змінюють первісне звичання терміна.

1.3 Пирятинський історико-географічний вузол

Показовим в цьому сенсі є ситуація з м.Пирятин, на чому зупинимося дещо детальніше.

Вперше ця назва згадується у Лаврентіївському літописі під 1154 р. у зв'язку з прагненням Гліба Юрійовича разом з половцями захопити Переяслав, а коли це не вдалося, він, відступивши, захопив Пирятин [11]. Пізніше назва міста неодноразово згадується у різних джерелах у формах: *Пирятин, Пиратин, Перятинъ, Ператинъ, Piratyn, Pyratyn, Peratin* [12]. Згадується цей город і у КБЧ: “*а выше Коренки город Пирятин; под Пирятиным пала в Удаи речка Перевод*” [13].

Дослідники пояснювали назву по-різному: тут, мовляв, пиряли (кидали) ворогів; від давньоруського особового імені Пирята, що походить від зменшеного, але незасвідченого імені **Пирогостъ* [14].

Городище літописного Пирятина (райцентр Полтавської області), нині фактично знищене [15], знаходилося на околиці сучасного міста в урочищі Замок, на першому мисі надпойменої тераси правого берега р.Удай, при

впадінні в неї праворуч р.Перевод. На думку Ю.Ю.Моргунова, “*ключевая крепость*” Пириятин споруджувалася у зв’язку з посиленням контролю за внутрішніми воєнно-торговельними шляхами [16].

Виходячи з географії розташування міста, через Пириятин пролягав шлях з північного заходу на південний схід: Чернігів - Уненіж - Прилук - Пириятин - Полкстінь - Лубни. При підході до Пириятина необхідно було переходити річку з характерною назвою Перевод. Далі шлях у Лубнах перетинав Сулу через брід і потім, відхиляючись на південь, з’єднувався із Залозним шляхом.

Інший шлях проходив з Верхньої та Середньої Сули і з’єднував Вир, В’яхань, Попаш, Ромен, Яришев, Пісочен з Переяславом. Він пролягав суходолом-межиріччям між рр.Удай та Сула, огинав верхів’я Многи та Сухої Лохвиці і через Пириятин виводив до Переяслава.

Отже, виходячи з наявної інформації, можна стверджувати, що Пириятин був важливим містом, де перехрещувалися, *перетиналися* два великі шляхи. Саме цією особливістю, на нашу думку, і слід пояснювати красномовність його назви, яка спочатку, вірогідно, звучала як **перетин*, тобто місце, де пересікають, *перетинають* річку. Прямим синонімом є і назва річки Перевод.

Гіпотетично можна висловити припущення, що назва у її первісному звучанні існувала ще до часів Київської держави і лише згодом, коли виникло місто і переправа стала звичною справою, набула дещо іншого фонетичного забарвлення.

Як видно, наведений приклад з Пириятиним, при врахуванні комплексу різнобічної інформації, дав досить переконливий результат. Все вищомовлене, на наш погляд, варто враховувати при намаганні встановити місця розташувань стародавніх об’єктів.

1.4 Середньовічний тракт із Сум до Перекопу

У 1876 р. відомий статистик, етнограф і історик О.О.Русов опублікував статтю, в якій коротко виклав матеріали рукопису під назвою “*Реестр о трактах и о прочем, что содержитца, какое известие ниже сего*” [17]. Один з описів цих трактів за номером 10 викликав інтерес вченого, про що він і говорить у статті. Це дорога “*из Малороссійских городов от Сум до Перекапи и до Крыму Муравским шляхом*”, якою пересувалося московське посольство, очолюване стольником Василем Тяпкіним та дяком Микитою Зотовим, з метою підготовки до підписання відомого Бахчисарайського перемир'я. Опис тракту було складено зі слів В.Тяпкіна через рік - у 1681 р.

Цінність цього документа полягає у досить точному описі природніх умов і власне шляху, інформативними також є вказівки на швидкість руху, на необхідні для відпочинку зупинки. При цьому, як видно з самого опису, посольство рухалося не точно Муравським шляхом, а з деякими відхиленнями. Більше того, єдиний на той час путівник “*Книга Большому Чертежу*” містила досить детальну і точну інформацію про Муравський шлях, але чим далі на південь - тим ці дані ставали менш точними, а відрізок шляху від річки Кінські Води до Перекопу - це більше 100 верст - взагалі не був відомий укладачам “*Книги*”. Саме тому цей документ і викликає інтерес.

До статті О.О.Русова додавалася карта, що була вставлена лише в окремі екземпляри видання. Карта, очевидно, робилася без консультацій О.О.Русова, оскільки є неточною, а подекуди, - просто помилковою. Отже, важливим є сам факт, що описаний у документі тракт, виявляється був іншим, - приблизно паралельним з Муравським шляхом. Завдання даної публікації є уточнення і нанесення на карту маршруту посольства В.Тяпкіна.

О.О.Русов делікатно називає керівників посольства “*вченими*”, хоча, як впливає з тексту, їх скоріше слід називати розвідниками, оскільки мета поїздки була не лише у підготовці укладання миру, а й війни. О.О.Русов

прямо зазначає, що В.Тяпкін *“ездивший высматривать крепкие места для будущей войны”*. На цю специфічну місію посольства вже звертали увагу дослідники [18]. Між іншим зазначимо, що В.Тяпкін був професійним військовим у чині полковника, а М.Зотов - дяком, вихователем і сподвижником Петра I.

Далі ми не будемо цитувати документ, оскільки його повністю наведено О.О.Русовим, а зупинимосся лише на географічних вказівках з метою прив'язки їх до місцевості.

Отже, посольство виїхало із Сум 28 вересня *“и шлях прямой имели через города Красьно поле Волной и на Богодухов и Олианку. На черту в город Малые Валки, что называетца Новая Перекопъ, или Вал, пришли октября в 6 день”*.

Краснопілля і Вільний - це нинішні міста Сумської області, Богодухів і Валки - Харківської.

І того ж дня пройшли ще 15 верст Муравським шляхом та заночували під дібровою. На 7 день перетнувши Муравський шлях, оскільки *“за великими переправами и грязми и горами пройтить было немочно”*, певний час рухалися паралельно йому, а потім заночували на р.Берестовенька за 30 верст від Нового Валу.

Характерно, що у верхів'ях Берестовеньки і нині збереглися топоніми, які несуть у собі ознаки, пов'язані з пересуванням: Станиця, Станичне, Караван.

На 8 день з ранку йшли степом 10 верст до верхів'їв р.Берестова, там перепочили і *“за час”* до вечора дійшли до Орільських озер, де заночували. В цій місцевості знову зустрічаємо топонімічні свідчення: Власовка, Задорожне, Шляхове.

На 9 день дійшли до верхів'їв Орілі. На 10-й рухалися весь день степом та ночували на верхів'ях р.Герновка - нині це район м.Лозова Харківської області; його передмістя має красномовну назву Лесовське. Ці дві назви явно свідчать, що колись тут була важлива переправа - брід (лаз/перелаз).

На 11 день рухалися без відпочинку до верхів'їв р.Мала Самара, де і заночували.

На 12 день дійшли до верхів'їв р.Самара, де переправилися *“безо всякие трудности”*.

На 13 день дійшли до верхів р.Кінських Вод, яку перейшли знову без складнощів, переправилися через неї та стали для відгодівлі коней біля шляху, що йшов від Запоріжжя до Тору і Дону.

На 14 день дійшли до р.Овечі Води, настелили хворосту та камишів і переправилися *“буз трудношти”*.

На 15 день рухалися степом та годували коней на верхів'ях р.Молочні Води, потім рухалися правим берегом до вечора.

Наступного дня ночували на верхів'ях р.Уклюк, що впадає у р.Молочні Води.

На 17 день дійшли до р.Другий Уклюк і, рухаючись вночі, дійшли до урочища Чорний Колодязь *“каторой от Перекопи за пол дня ходу”*. Звідси від'їхали 20 верст і ночували біля морського заливу на р.Гнилі Води.

На 19 день доїхали до Перекопу. Таким чином, на шлях від Сум *“с простоями”* пішов 21 день.

Поверталися іншим трактом, вийшовши з Перекопу 16 березня, прямували на Козикермен та Запоріжжя. Ночували в урочищі біля р.Чорна Долина.

17 березня переправившись через Кінську Воду, ночували на острові на Дніпрі.

18 березня, переправившись на судах через Дніпро *“на Киевскую сторону”*, рухалися до р.Базавлук, що за 10 верст від Січі. Звідти йшли Дніпром до Переволочної, потім до Кобиляк, на Білики, Малі і Велики Санжари, Полтаву, Опішню, Зеньків. Тут переправилися через Псел, рушили на Гадяч, Карабутово і прийшли у Батурина 12 квітня. Усього на шлях від Перекопу до Батурина пішло 28 днів. Як зазначено у документі, різниця склала 7 днів при зайвих 4 переправах через річки.

Дещо дивним, на перший погляд, є рух посольства не традиційним і, безперечно, відомим на той час маршрутом - Лосицькою (через середні течії Псла та Ворскли) або Бакаєвою (межиріччям верхнього Сейму та верхів'їв Псла і Ворскли з виходом на Муравський шлях в районі Обояні-Белгорода) дорогами [19], а між ними, приблизно паралельно їм обом. При чому, як

свідчить аналізований документ, посольство все одно вийшло на Муравський шлях у Валках *“что называется Новая Перекопъ, или Вал”*. Можна припустити, що причиною цього було прагнення до певного часу утаємничувати маршрут руху.

Показовим є факт, що, подорожуючи, вони відхилилися від Муравського шляху, як зазначено у тексті, тому що руху завадили важкі переправи та багно, але вказівок на дощі немає, що, зрозуміло, було б зазначено, якби таке відхилення сталося через негоду. Це, на нашу думку, свідчить, що В.Тяпкін та М.Зотов просто недостатньо добре орієнтувалися у географії Муравського шляху - цього перевіреного століттями суходолу - межиріччя басейнів Дніпра і Дону, у даному випадку їхніх приток - Ворскли та Сіверського Донця.

2 СЕРЕДНЬОВІЧНІ БРОДИ НА ДОНЦІ І СУЛІ

2.1 Середньовічні броди на Донці

На Сіверському Дінці існували десятки лазів і перевозів, тобто бродів та поромів, більшість назв яких відома, але не всі точно локалізовані і прив'язані до шляхів та населених пунктів. Д.І.Багалій на підставі даних *“Книги Большому Чертежу”* нарахував 11 бродів [20]. Інші джерела називають значно більше. Особливо багато їх на середній ділянці річки. Тут русло досить звивисте, з багатьма притоками, а саме на поворотах і у місцях впадіння приток намиваються піщані коси та підмиваються береги, що й призводить до утворення зручних для руху мілин, тобто бродів.

Ці характерні риси за своїми фізико-географічними особливостями частково нагадують Середній Сейм.

Нижче зроблено спробу локалізації низки переправ через Сіверський Донець від району Белгорода до Лисичанська, що залишалися поза увагою

дослідників протягом тривалого часу. Деякі з цих переправ були локалізовані нами раніше, що знайшло відображення у попередньому звіті. Тож, зупинимо увагу на решті, а також переправах, місця розташування яких нині деталізовані завдяки залученню нових джерел.

1. Переправа ТОПЛИНКА

У вищенаведеному документі зазначено, що 12-а сторожа має перебувати *“на Северском Донце на берегу ниже Белгорода 20 верст против Топлинского устья на перелазах”* [21].

Нині це місцевість біля с.Топлинка (Белгородський р-н, РФ), де р.Топлинка впадає у Донець. Поруч розташовані села з характерними назвами: Бродок, Прістень, Маслово Прістень.

2. Переправа САЛТІВСЬКА

Салтівське (Салтановське, Салтове) городище згадується у КБЧ: *“...от Волчьих Вод до Старицы верст с 6. А ниже Старицы, с Крымской стороны, верст с 8, пал в Донец колодезь Салтановской.*

А ниже Салтановского колодезя, на Донце, городище Салтановское, от колодезя с версту” [22].

У 1643 р. чугуївський воєвода І.Бестужев доповідав царю, що 5 серпня приходили татари через Сіверський Донець на Чугуїв, але їх вдалося відбити, а втікачів наздогнати *“...от Чугуева верстах в 20 на р.Донце под Салтовским городищем и Татар громили и многих побили и ранили и в реке потопили. А которые твои, Государевы, служилые люди переметались за Татарами за Донец: и у тех людей за Донцем с Татары был бой...”* [23].

У 1658 р. А.Хілков писав чугуївському воєводі І.Бунакову, що чугуївські служилі люди *“...в Чугуеве стоят в сотнях по 50 человек и на отхожих сторожах, на Татарских перелазах, на реке Донце, на Салтове городище, да на Гумницком...”* [24].

Наступного року, згідно з царським указом, 670 переселенців оселилися на Сіверському Донці - на Салтівському городищі, де раніше був кам'яний город, “*на татарському броді*” [25].

В описі міст Белгородської черги 1668 р. вказано, щодо “*наряду*”: “*Нижє Салтова у реки Северского Донца у татарского перелаза на стороже бывають детей боярских по 5 чел.*” [26].

Салтівське городище і розташований неподалік могильник - нині широковідома епонімна пам'ятка, що дала назву цілій археологічній культурі і знаходиться в межах с.Верхній Салтів (Вовчанський р-н Харківської обл.).

3. Переправа КОГАНСЬКА

У КБЧ зазначено: “*...Уды по левой стороне Муравской дороги, а пали в Донец, ниже Коганского перевозу, от Белгорода верст с 90 /.../ А ниже Бурлука, с Ногайской стороны, пал в Донец колодезь Каганской /.../ городище Гумнинья, а ниже Гумнинья, на Донцы, Каганской перевоз, от Гумнинья верст с 5.*

А ниже Гумнинья, выше перевозу с версту пала в Донец речка Бабка.

А ниже Бабки, с версту, пала в Донец речка Тетлега.

А ниже Тетлеги на Донцу Чюгуево городище, а от Тетлеги версты с 4” [27].

Філарет наводить фрагмент доповіді князя Горчакова царю від 16 жовтня 1641 р., де повідомляється про черговий напад татар. Зокрема, йдеться про те, що чугуївський пушкар Івашка Дмитрієв ходив за річку Донець “*к татарскому перевозу, от Чугуева версты с 3*” і тоді ж прийшли на річку Таганку татари, а Івашка “*от них ушел чрез Донец в плив /.../ приходили те татарове с верху речки Таганки и были на Таганском перевозе*” [28].

Отже, очевидно, що Таганський, Коганський і Татарський - це різні варіанти назви однієї переправи.

Коганське (Каганове) городище згадується в “Описах Харківського намісництва кінця XVIII ст.”: *“От Харькова в 9 верстах при р.Удах есть городище, называемое Каганова; о нем также ничего, кроме некоторых несбыточных басней, обстоятельно не слышно”* [29].

А.Г.Слюсарський зазначав, що Коганський перевіз знаходиться біля м.Чугуїв [30].

Річки Бабка та Тетлега, як і м.Чугуїв, існують і нині. Існують нині й с.Таганка та одноіменна річка, що знаходяться неподалік. Отже, наявна інформація дає можливість доволі точно визначити місце цієї переправи, що знаходилася там, де р.Тетлега впадає у Донець. Сьогодні це в межах смт.Кочеток (Чугуївський р-н Харківської обл.). Цей брід існує і нині.

Характерно, що на р.Бабка, вище за течією від гирла на 5-6 км, відкрито матеріали зрубної культури, поселення та могильник салтівської культури. Селище і могильник салтівської культури відкрито також і у самому Кочетку [31].

4. Переправа БИШКИНСЬКА

КБЧ сповіщає: *“А на Комолше городище Каменное, от Змиева верст с 10, лесом подле Донца.*

А ниже Комолши, на Донце, Абашкин перевоз, от Комолши версты с 3” [32].

Кілька разів згадуються Бишкинські (варіанти: Абашкин, Обишкінський, Башкинської) перелаз, перевіз та сторожа у 70-х роках XVI ст. як місця контролю за просуванням татарських загонів [33].

Про спорудження “города” на бродах Савинському, Андрієвих Лозах та Бишкинському у 1666 р. йдеться у документі, що його наводить Філарет. Крім того, він подає цікаву інформацію з перепису стольника князя Я.Мансурова, датованого 1682 р., про укріплення берега поблизу Бишкинського броду: *“На Бишкинском мокром броду, что под Бишкинским городком /.../ а по осмотру того броду на 10 саж., надолоб и башни нет /.../*

На Бишкинском броду до городка до стены настроено вновь надолобы 260 сажень; от р.Донца на том же броду валом перекопано 40 сажень, городок вокруг 30 сажень” [34].

Наведених даних достатньо, щоб локалізувати цей брід: він знаходився між сучасними селами Черкаський Бишкін та Нижній Бишкін (Зміївський р-н Харківської обл.). Поруч розташована низка археологічних об’єктів бондарихинської, пеньківської, салтівської культур та скіфського часу, в тому числі відомий Сухогомольшанський археологічний комплекс із городищем, оточеним кам’яними стінами [35].

5. Переправа ТЕНДИЦЬКА

У вищенаведеному переписі князя Я.Мансурова згадується Тендицький брід: *“По правую сторону от мельницы вниз по Донцу засечено леса до Тендицкаго брода мерою 600 сажень” [36].*

600 сажнів - це близько 1,3 км, тобто на такій відстані від млина знаходився цей брід. Сам же млин був розташований поруч із Бишкінем. Під 1691 р. маємо свідчення про те, що лиманський житель іздив: *“...из Лимана в Бишкин на мельницу молоть, и в то число от мельницы за Донец Бишкинские жители ходили для своих дел, и с ними съехались Татары” [37].*

У розписі маршрутів путивльським сторожовим станицям 1571 р. зазначається: *“Из Путивля же ездити станицам /.../ к Змееву кургану, да к Донцу, да перелезти Донец на Ногайскую сторону у Тюндюкова болонья” [38].*

Імовірно, що Тендицький брід знаходився там, де Тюндюкове “болонье” (волога, болотяна низовина, мокра лука) примикає до Донця. Дійсно, вся місцевість лівого берега річки від Змійова до Савинців низька, з великою кількістю озер, проток та боліт. Поруч - досить великі озера Чайка, Лиман, Зимне, Крячкове та ін. Відмінність у назвах (Тендицький брід та Тюндюкове болонье), очевидно, слід пояснювати різницею у часі письмової

фіксації, що дорівнює понад 100 років. Отже, Тендицький брід знаходився приблизно на 1,5 км нижче за течією від Бишкінського.

6. Переправа ШАБАЛИНСЬКА

Нижче за течією від Бишкінського знаходився Шабалинський брід (варіанти назв у документах XVI-XVII ст. - Шабалін, Шабалінов, Шабанінской, Шебанинський). КБЧ подає таку інформацію: *“А ниже Абашкина перевозу, на Донце, Шабалинской перевоз, от Абашкина перевозу верст з 10 /.../ А ниже Шабанинского перевозу, верст с 10, пал в Донец Бакин колодезь”* [39].

Кілька разів Шабалинські брід, перевіз та сторожі згадуються під 1577 та 1591 рр. у розписах руху путивльських та рильських станиць [40]. Зазначається, що ця переправа розташована за 15 верст від Бишкінської, за 20 верст від Булуклейської та за 15 - від “Комолшенских ровней” [41].

Цікаву інформацію за 1681 р. про укріплення, що унеможлиблювали рух берегом після переходу через Донець, наводить Філарет: *“На Шабалинском броду, от озера до стены городка надолбы поправлены 310 сажень; городок мерою вокруг 12 саж. От того городка до ерка (вверх по Донцу) поправлены надолбы, 250 сажень”* [42].

Вцілому, історичних свідчень у сукупності із сучасною топонімікою регіону достатньо для локалізації цієї переправи, що знаходилася між сучасними селами Геївка та Андріївка (Зміївський р-н Харківської обл.).

7. Переправи АНДРІЄВІ ЛОЗИ

Філарет наводить фрагмент документа балаклійського протоієрея, зятя полковника Я.Черніговця, де йдеться про те, що зроблено для захисту від нападів татар та залюднення місцевості в районі р.Балаклія. Зокрема, у 1666 р. *“призвали и построили города на бродах Савинской, Андреевы Лозы и Бишкин”* [43].

У 1688 р. знову в цей район прийшли татари, про що приказний Решеховцев сповіщав: “...как татаре металися через Донец, многих Балыклейских и Андреевских жителей на броду порубили и потопили” [44].

Белгородський воєвода про ці ж події писав, що 3 вересня “татарове перешли через Донец више Балыклеи и ниже Андреевых Лоз на броду, подле Енчукова Кута” [45].

Назва переправи Андрієві Лози досить характерна. Форма множина свідчить про наявність у цій місцевості кількох бродів-перелазів. Дійсно, крім даних, наведених вище, маємо переконливе свідчення 1686 р. щодо опису берегових укріплень Донця біля Андріївки: “...от городка Андреевых Лоз, от посада, вниз по Донцу горою до Красной горки, до татарскаго перелаза, ставлены надолобы /.../ А на Красной горке против татарскаго перелаза...” [46].

Отже, брід Андрієві Лози знаходився в межах сучасного с.Андріївка (Балаклійський р-н Харківської обл.).

За даними Філарета, жителі Андріївки утримували сторожу за 5 верст від села на Брижечевому броді, у 5 верстах на Міловому та біля Красної Гірки.

Останні три локалізуються досить точно на підставі назв сучасних сіл та орієнтирів, наведених у документах.

8. Переправа МІЛОВА-1

Назва сучасного с.Мілова (Балаклійський р-н Харківської обл.) вказує на локалізацію цього броду, що знаходився на відстані 5 верст від Андріївки, нижче за течією, неподалік від броду Красна Гірка. Виявляється, що на Донці існували два броди з однаковими назвами, тому ми позначаємо їх цифрами 1 та 2.

9. Переправа БЕРЕЦЬКА

У розписі пунктів чатування станичних голів 1571 р. вказується, що вони повинні рухатися до Донця з Кримської сторони, тобто правим берегом, “до усть Береки, да Береки перелезти большие и малые на устье. Да к Изюм кургану...” [47].

У книзі описів Нової черти, складеної генерал-поручиком Г.І.Косошовим у 1689 р., теж зазначається, що Берецький перелаз знаходився на р.Берека біля впадіння останньої у Сіверський Донець [48].

10. Переправа СПІВАКІВСЬКА

Філарет подає фрагмент документа 1682 р.: “От Липоваго озера до Спеваковскаго броду устроены надолобы, а у того броду построен городок, а возле того городка башня; от того городка устроены надолобы до Криваго озера, а от Криваго озера построены надолобы Креднянскаго броду 1450 сажений” [49].

С.Співаківка (з 1921 р. - с.Червоний Шахтар) розташоване на лівому березі Донця, за 18 км від Ізюма [50].

Озеро Криве згадується під 1785 р. в описі м.Ізюм, яке “окружается с северной стороны степью, с южной - горою, которая называется Кременец, с восточной - озером Кривым, а с западной - рекою Северным Донцом” [51]. Виходячи з планів Ізюма 1787 р., де позначене о.Криве, це - притока Донця [52]. Озеро Криве існує і нині, воно знаходиться поблизу м.Ізюм.

Співаківська переправа знаходилася біля с.Червоний Шахтар (Ізюмський р-н Харківської обл.).

11. Переправа АНТОНОВА

У вже згадуваному описі генерала Г.І.Косошова зазначається: “От Изюмского лесу вверх по Донцу с рускую сторону до Антоновой крыницы четыре версты сто сажень... Против Антоновой крыницы через Донец татарской перелаз по обе стороны лес рядом длина перелазу по Донцу триста сажень” [53]. Як випливає з цього повідомлення, Ізюмський ліс був

невеликий, а отже, Антонівський брід знаходився приблизно на 5 км вище за Ізюмський.

12. Переправа ІЗЮМСЬКА

Перші згадки про неї датуються другою половиною XVI ст., коли путивльські та рильські станиці отримали наказ контролювати переправи на середній течії Сіверського Донця, в тому числі й Ізюмську. До 1571 р. тут вже існувала Ізюмська сторожа [54].

КБЧ свідчить: *“А ниже Изюма Изюмец, меж их версты з 2. А ниже Изюма и Изюмца, на Донце Изюмский перевоз. А от Изюмского перевозу до Царева города 8 верст”* [55].

Згадується Ізюмський перелаз і у 1668 р. [56].

У другий половині XVII ст. (1673 р.) поруч із бродом було збудовано острог, що його назвали Ізюмом [57].

Генерал Г.І.Косоков 25 квітня 1681 р. доповідав царю, що розпочато будівництво міста *“на Изюмском перелазе с Крымской стороны р.Северского Донца в самом крепком и пристойном месте”* [58].

Через цей брід проходив відомий Ізюмський шлях, що відгалужувався від Муравського шляху у верхів'ях Орелі, перетинав Сіверський Донець і тягнувся вздовж правого берега Осколу, а у верхів'ях Псла, Ворскли, Сіверського Дінця та Осколу знову з'єднувався з Муравським. Про те, що цей брід використовувався з давніх часів, зокрема, свідчить наявність пам'яток археології різних епох: мезолітичні (2 стоянки 8-6 тис. до н.е.), неолітичні (8 стоянок) [59].

Як зазначав відомий знавець старожитностей Сіверського Дінця М.В.Сібільов, ніяких змін місця розташування броду з кінця бронзового віку до нашого часу не відбулося, якщо судити з заливних озер навколо м.Ізюм що мають доісторичні стоянки на своїх берегах [60].

13 Переправа ХОМУТОК

Філарет цитує документ 1688 р.: *“на броду Хомуток от озера Крываго засечено лесу мерою 100 сажень”* [61].

О.Криве, як зазначалося вище при локалізації Співаківського броду, існує і нині, неподалік розташоване о.Хомут.

14. Переправа МАЯЦЬКА

Філарет, посилаючись на свідчення жителів м.Маяки, повідомляє, що 20 січня 1690 р. татари *“выше Маяцкаго броду, в урочище на р.Нетриусе, на городовых проезжих людей били и в полон побрали”* [62]. За цими та іншими даними того часу випливає, що Маяки знаходилися неподалік р.Нетриус, яка існує і нині.

В межах с.Маяки, на високому правому березі Сіверського Донця, розташований великий археологічний комплекс салтівської культури: городище, 2 селища та 3 могильники загальною площею майже 70 га, поруч знаходиться схил із виразною назвою Ложниковий Яр [63].

Отже, Маяцька переправа знаходилася біля сучасного с.Маяки (Слов'янський р-н Донецької обл.).

15-16. Переправи МАЛА і ВЕЛИКА

КБЧ повідомляє: *“...от усть реки Оскола от Царева города, пал в Донец колодезь Святой, а Нетригус он же, верст с 15 выше Малого перевозу.*

А ниже Малого перевозу, на Донце, Большой перевоз, ниже усть реки Тору, от Малого перевозу верст с 10.

А ниже Большого перевозу, верст с 12, пала в Донец речка Черной Жеребец”. Інша редакція цього джерела подає: *“...на Малом перевозе ниже Оскола верст с 20 лаят татаровя”* [64].

Про шляхи, що пролягали через ці переправи, йдеться і у розписах маршрутів 5-ї донецької сторожі, якій належало *“...стояти сторожем на Святогорской стороже на сей стороне Донца против Святых гор; а*

переезжати им на право в верх по Донцу до усть Оскола верст с 10-ть, а на лево вниз по Донцу через шлях малого перевозу, да через шлях великого перевозу и Торский шлях и до усть Тору верст с 30-ть” [65].

Рухаючись з південного сходу до Ізюмського, Савинського або Андрієвих Лоз бродів, ворожі загони намагалися перетинати відносно мілководні притоки Сіверського Донця - річки Білу, Красну, Жеребець та ін., де знаходилася низка бродів. На них московський уряд влаштував застави, а згодом - острожки-городки.

На р.Красна відомо 2 переправи - Мілова та Кобанья.

17. Переправа МІЛОВА-2

Філарет вказує: *“Меловатка на високом меловом берегу р.Красной и на меловом броду ея, почему и названа Меловаткою и слободою Красною у Меловаго броду”* [66].

Нині - місцевість у межах с.Міловатка (Луганська обл.).

18. Переправа КОБАНЬЯ

Кобаній брід згадується на початку ХІХ ст. як юрт, що знаходився за 20 верст від Краснянська, а останній - на березі Донця за 14 верст від Воєводовки [67].

Краснянськ - нині с.Стара Краснянка. Таким чином, місцезнаходження Кобаньєго броду встановлюється досить надійно - це місцевість в межах смт. Краснореченське (Луганська обл.). Назва історико-географічного об'єкта відбилася у назвах сучасної залізничної станції Кобаного і залізничного роз'їзду Переліски (рос. - Перелески).

19. Переправа БОРОВСЬКА

У КБЧ вказано: *“А ехати к Донцу Северскому вниз по Боровой; а Донец перевестися ниже Боровой, версты з 2 /.../ А ниже Бахмутовой, верст с 15, на Донце, перевоз Боровской, на Кальмиуской дороге.*

А ниже Боровского перевозу, с Крымской стороны, пал в Донец Белои колодезь, от перевозу версты з 2” [68]. Про перехід через Донець біля р.Борова у 1643 р. татарського загону, що рухався з полоненими у Крим Кальміуською сакмою, сповіщає Філарет [69].

Д.І.Багалій зазначав, що поселення Боровське виникло у 40-х роках XVII ст. у зв'язку з будівництвом Белгородської оборонної лінії на місці, що зветься Боровським перевозом. Близько 1640 р. на березі річки донські казаки збудували сторожовий городок, який пізніше перенесли за 2 версти від Донця [70].

Виходячи з наведених даних, можемо досить точно локалізувати цю переправу. Знаходилася вона майже в центрі сучасного м.Лисичанськ, вище впадіння в Сіверський Донець р.Біленька, біля одного з двох мостів, що з'єднують останній з Сіверодонецьком. Ця переправа мала важливе значення, майже таке ж, як і Ізюмська, оскільки через неї, перетинаючи Донець, проходила Кальміуська сакма. Поруч зустрічаємо красномовні назви: Переїзна, Лісна (рос. Лесная Дача), Лоскутовка, Підлісне (рос. Подлесное). Та й назва Лисичанськ навряд чи має зв'язок з іменниками ліс або лисиця. Старі назви цього поселення - Лисичий Байрак, Лисича Балка.

Тепер можемо дійти деяких висновків. Як впливає з проведеного дослідження, сторожові загони дислокувалися саме на бродах або неподалік від них, а зона патрулювання охоплювала шляхи, що вели до переправ. Ми розглядали розташування переправ переважно на основі матеріалів пізнього середньовіччя, тобто періоду, пов'язаного з активним освоєнням та дозаселенням цих земель і боротьбою з кримчаками. Останні, як відомо, фактично не пересувалися по річках, отже броди були для них вузловими місцями транспортних сухопутних мереж. Але для місцевого осілого населення з давніх часів броди при пересуванні по воді - це ще й місця пристаней, торгів, перевалки товарів. Саме тому, як вже йшлося, тут і виникали поселення.

Також з'ясовується, що в різних документах одні і ті ж переправи могли називатися по-різному. Це слід пояснювати тим, що при спорудженні городків і острожків, що контролювали броди, останні згодом могли і називатися іменами цих поселень. Але у переважній більшості випадків було навпаки - броди іменувалися за назвами тих місць, де вони знаходилися, тобто від річок, що впадали у Сіверський Донець (переправи: Везеницька, Топлинка, Салтівська, Коганська, Малинівка, Булуклейська, Ізюмська, Кам'яна, Хомуток, Торська, Боровська), а населені пункти (на початковому етапі це були фортеці-острожки), споруджені тут, називалися вже за іменами останніх. Отже, схема номінації наступна: річка (притока) - брід - острог - місто.

Аналіз конкретних матеріалів переконує - броди були головними сполучними ланками, що пов'язували між собою населені пункти. Як свідчать численні факти, часто навіть шляхи називалися іменами бродів: шлях Малого перевозу, шлях Великого перевозу, Торський, Обишкинський, Шебалинський, Савинський, Бирюцький та ін.

Тож, при локалізації усіх 35 бродів на Сіверському Донці (матеріали звітів за 2009, 2010 рр.) чітко виокреслюються три центри, три вузли, де сконцентровано найбільше переправ: район Андрієвих Лоз - Савинців, Ізюмського броду, Маяки - Великої.

Утім ці три вузли (назвемо їх дещо умовно: Андріївським, Ізюмським та Торським) у сукупності з іншими переправами середньої ділянки Донця від Чугуїва (переправа Малинівка) до пониззя р.Тор (переправа Велика) становили у давні часи територію, через яку відносно легко можна було просуватися на захід до слов'янських земель.

Така ситуація зумовлено природними чинниками, адже саме на цих відтинках звивистих річищ і на заворотах у місцях впадіння приток виникали броди. Про це, звичайно, знали кочовики, спрямовуючи рух своєї кінноти саме туди; це розуміло і місцеве населення давніх часів, і московська адміністрація, зводючи укріплення і охороняючи саме ці ділянки річки.

2.2 Піщаний брід на Верхній Сулі

Тепер зупинимося на питанні локалізації Піщаного броду, розташованого на Сулі. Цей брід географічно слід розглядати як частину Путивльського вузла, оскільки необхідність переходу через Сулу виникала тільки при русі з Поля, тобто з боку Путивля-Білопілля, і навпаки - при просуванні з Поворскля або Посулля у зворотньому напрямку.

Ця переправа згадується досить часто у пізньосередньовічних документах, пов'язаних з організацією сторожової служби Московської держави, з прикордонними стосунками, з прибуттям переселенців з Правобережжя, навіть з контрабандою “заповідних” товарів.

Розглянемо кілька свідчень, що містять певні географічні ознаки і можуть бути використані в якості локалізаційних орієнтирів.

Найбільш рання згадка про цю переправу, яку нам вдалося знайти, датується 1571 р. і пов'язана із вже згадуваними розписами маршрутів путивльських і рильських сторожових роз'їздів-станцій з Сейму до пониззя Сіверського Донця.

Отже, путивльській сторожі слід було рухатися:

“...от Путивля /.../ на Гравороны, да на верх Бобрика, да к Суле, а Сулу перелезти на Песчаной брод...” [71].

Інша згадка Піщаного броду пов'язана з тим, що у 1621 р. “торговые люди” їздили через кордон з Рильська в Україну та назад “полевими дорогами” оминаючи Путивль, аби уникнути сплати торгового мита. У відписці путивльських воєвод В.Туреніна та С.Собакіна до Розрядного приказу, зокрема, зазначено, що купці через Коризький перевоз їздять

“не заимывая Путивля /.../ полем на Сулу на Пещаной брод пустыми дороги” [72].

Ще одна більш інформативна згадка про цей брід міститься у відписці путивльських воєвод Ф.Хілкова та В.Протасєєва у Розрядний приказ 1652 р.

Мова йде про прохання 2000 козаків Чернігівського полку на чолі з полковником І.Дзиковським дозволити їм оселитися

“... на Заводитцком городище да на Пещаном. А то Заводитцкое городище на реке на Псле, выше Каменово от Путивля - во 100-е верстах, а от Недрыгайлова - в 50-ти верстах, а от Бобрика и от Каменова вверх по Пслу - верст с 50. А Пещаной брод по реке по Суле от Недрыгайлова - верст с 30, а от Бобрика и от Каменова - верст с 40” [73].

Згадується Піщаний брід і під 1696 р. у зв'язку з купівлею млина місцевим жителем у ольшанського козака [74], і в указі Петра I 1702 р. щодо розмежування земель. Усі ці згадки Піщаного броду подаються у документах як сталий, усім відомий, традиційний географічний орієнтир. В останньому документі також згадуються розташовані поруч с.Будки, Срібний колодязь і Старий Путивльський шлях, що якраз і проходив через Піщаний брід [75]. Все це відкриває можливість з'ясувати географію останнього. Тепер визначимося з географічними орієнтирами.

Верхів'я Бобрика знаходяться неподалік від Сули, тече ця річка на північний захід і впадає у р.Терн в районі смтТерни (нині Недригайлівський р-н Сумської обл).

Коризький перевоз розташовувався на Середньому Сеймі, про що вже йшлося.

Заводицьке городище (у документах XVII ст. зустрічається під назвою Заводницьке) розташовувалося на правому березі р.Псел у с.Ворожба (нині Лебединський р-н Сумської обл.) [76]. В межах села збереглися залишки давньоруського поселення [77].

Назва с.Кам'яне (нині Лебединський р-н Сумської обл.) часто зустрічається у документах XVII ст. Виходячи з контексту інформації 1652 р., складається враження, що р.Бобрик знаходиться десь біля Кам'яного. Дійсно, поруч із цим селом є річка з такою назвою. Очевидно, укладачі текстів 1571 та 1652 рр. мали на увазі дві різні однойменні річки. В нашому випадку це не принципово, оскільки відстані, обраховані від річок,

закономірно є приблизними - їхні течії звивисті, а точки відліку невідомі. Середні ж відстані від цих обох річок до району пошуків приблизно однакові. До того ж, неподалік від Кам'яного є і с.Бобрик.

Через Піщаний брід йшла найжджена дорога з Путивля у напрямках: на Кам'яне і далі на Гадяч; на Недригайлів, Ромни і т.д. Це був найкоротший і найзручніший шлях - вище за течією починалися розгалужені верхів'я Сули, які разом з верхів'ями лівих приток Псла (рр.Ільма, Стрілиця) становили важко проходиму заболочену місцевість.

У XVI-XVII ст. ця дорога була прикордонною, а враховуючи той факт, що сталих кордонів не було, оскільки межі суміжних територій на цьому секторі порубіжжя (від Конотопа до Охтирки) постійно зазнавали змін, вона часто використовувалася не для офіційних, легальних пересувань. В цьому переконують дані, хронологічно віддалені майже на століття - 1571 і 1652 рр. В першому випадку путивльські сторожі мали контролювати прорив кримчаків, у другому - купці, оминаючи державну митницю у Путивлі, утаємничували свій маршрут.

При цьому Піщаний брід, поєднуючи Посеймя з Посуллям та Поворсклям, давав можливість рухатися через мережу "польових" та "пустих" доріг. Тобто через мало заселену та слабо контрольовану територію потрапляти або у Путивль, Рильськ і далі, або, рухаючись у протилежному напрямку, - у Конотоп, Бахмач, Батурин.

У наведених документах згадуються Заводицьке городище та Піщане, що створює враження, немовби йдеться про два городища. Враховуючи, що переселенці, як правило, намагалися оселятися на старих городищах, які у більшості випадків мали природні (високі миси, що омивалися водою) та штучні (вали та рови) укріплення, можна думати, що і у даному випадку йдеться про якийсь археологічний об'єкт. У середині XVII ст. в цій же місцевості згадується Піщаний острожок [78]. Поблизу наміченого нами місця розташування Піщаного броду на сьогодні стародавніх городищ не виявлено. Проте, і городище, і збудований пізніше острожок не обов'язково

мали бути у безпосередній близькості до броду. Як приклад слід нагадати, що переправи Середнього Сейму часто відстоять від однойменних населених пунктів на кілька кілометрів, іноді, виходячи з ширини пойми і відстані до корінного берега, - на 10-15 км.

Позначено цей брід і на Спеціальній карті України Г.Боплана 1650 р. автори покажчика до якої зазначають, що він знаходився біля с.Вільшани (нині Недригайлівського р-ну Сумської обл.) [79]. Підрахунки відстаней та наші натурні спостереження кінця минулого століття та влітку 2009 р. дають змогу дещо уточнити таку локалізацію Піщаного броду - фактично це верхів'я Сули в районі сучасних сс. Верхосулка, Марківка (нині Білопільський р-н) та Зеленківка (нині Недригайлівський р-н Сумської обл.).

Таким чином, локалізація Піщаного броду дає можливість простежити напрямок дороги, яка, у порівнянні з Лосицькою та Бакаєвою, хоча й була більш короткою і використовувалася менш інтенсивно, все ж мала важливе значення. Цей брід знаходився неподалік від р.Терн, на якій розташована низка давньоруських поселень, в тому числі і літописна В'яхань (нині с.Городище, Недригайлівський р-н Сумської обл.) [80]. Отже, не виключена можливість, що Піщаний брід використовувався і за часів Київської Русі.

3 ЛОКАЛІЗАЦІЯ ГІДРОНІМІВ

3.1 Локалізація річки Сальниця

Тепер зупинимося на локалізації р.Сальниця. Багато дослідників за час, що минув після першої публікації пам'ятки, займалися цим питанням. Певним підсумком їхніх студій стала стаття в "Енциклопедии "Слова о полку Игореве". В цій, переважно історіографічній, роботі її автор О.Г.Бобров спробував дати стислу характеристику деяких поширених гіпотез. Але, з огляду на характер видання, ним були враховані далеко не всі існуючі

варіанти локалізацій, хоча інколи наведені легковажні компілятивні матеріали (наприклад, роботи В.М.Маркіна, І.Саратова, П.Ткаченка та ін.), не було також проведено належного критичного аналізу [81].

Отже, назва “Сальниця” згадується в Іпатіївському літописі після опису зустрічі десь між Донцем і Осколом полків Ігоря і Всеволода: Ігор *“перебрєде Донець и тако приида ко Осколоу, и жда два дни брата своего Всеволода: тот бяша шел инем путем ис Коурьска. И оттоуда поидоша к Сальнице”* [82]. Далі в писемних джерелах згадуються без будь-якої прив’язки до місцевості лише два гідроніми - Сюурлій і Каяла. Отже, Сальниця є останнім об’єктом, від локалізації якого залежить і сама можливість подальших пошуків.

Згадується Сальниця в літописі ще й у зв’язку з відомим походом Володимира Мономаха 1111 р., коли був убитий дід Кончака - половецький хан Шарукан. Цей похід аналізувався багатьма дослідниками, які не дійшли одноставного висновку щодо локалізації Сальниці.

Цей об’єкт зустрічається також в деяких списках КБЧ: *“И ниже Изюма пала в Донець с правая стороны река Сальница. А ниже тое - Изюмец”* [83]. На підставі цих даних уперше локалізував Сальницю, що згадується під час походу Мономаха 1111 р., В.М.Татіщев: *“оная течет в Донець с правой стороны ниже Изюма”* [84].

Однак спробу локалізації Сальниці, що згадується під час подій 1185 р., вперше здійснив М.М.Карамзін: *“Здесь названа Сальницей река Сал, впадающая в Дон близ Семикаракорской станицы”* [85].

У відомій статті П.Г.Буткова, де фактично вперше приділено значну увагу багатьом аспектам географії походу Ігоря Святославича, Сальниця ототожнюється з р.Торець: *“впадающему в Тор в четырех верстах от Донца, и имевшему тогда имя Сальницы, без сомнения от лежащих при устье Торца четырех соляных озер, которые и в недавня времена соль доставляли”* [86].

М.Ф.Грамагін зазначав: якщо Каялу ототожнювати з Кагальником, *“то Сальницу и Сюурлий надобно искать на той же левой стороне Донца”* [87].

М.С.Арцибашев спеціально не займався визначенням місцезнаходження Сальниці, але зазначив, що *“едва ли Сальницею называется здесь река, впадающая в Донец с левой стороны между Осколом и Боровскою”* і що вона, *“очевидно”*, знаходилася на відстані одного переходу від р.Сюурлій, а останню він вбачав в Ольховому колодязі, який впадає у Донець нижче Борової на 20 верст [88].

Погоджується з М.М.Карамзіним, що Сальниця - це р.Сал, у своїй відомій книзі з перекладом пам'ятки та коментарями М.В.Гербель [89].

М.Я.Аристов ідентифікував Сальницю з Тором, причому відомий історик, спираючись на Хлебниківський список Іпатіївського літопису, зазначав щодо походу 1111 р., що в ньому *“вместо неизвестной реки Сальницы обозначена Сольница /.../ Эта незнакомая нам река получила название Тора, потому что на ней кочевали торки, прогнанные половцами. Как Тор называли Сольницей, так город Торский или славянский называли - соленым городом, а озера Тора - солеными озерами”* [90]. Тобто М.Я.Аристов вважав Сальницю, згадувану під 1185 р., і Сальницю (Сольницю Хлебниківського списку Іпатіївського літопису), що згадується під 1111 р., однією і тією ж самою річкою.

У роботі, спеціально присвяченій пошукам Каяли, П.Є.Ваденюк торкається і географії інших об'єктів, пов'язаних із походом, зокрема і локалізації Сальниці, яку він ототожнює із Сухим Торцем. Такий висновок дослідник пояснює тим, що *“устья Сухого Торца, названья в Большом Чертеже Сальницей”* [91]. Це явне непорозуміння, оскільки у КБЧ, де згадується Сальниця, йдеться про іншу місцевість - район сучасного м.Ізюм.

Маючи на увазі походи 1111 і 1185 рр., М.П.Барсов вважав, що в обох випадках Сальницю треба шукати *“не в дальнем расстоянии от устья Оскола”* [92].

Не вдаючись до детального аналізу реалій походу Ігоря Святославича, Д.І.Багалій приєднався до точки зору М.Я.Аристова [93].

Посилаючись на М.Я.Аристову, ототожнював “с большой вероятностью” Сальницю з р.Тор і В.Г.Ляскоронський. При цьому вчений слушно зауважував, що літописи, називаючи річки, вказують лише на місцевість, куди рухалися руські війська, тобто до Тору можна було дістатися і правим берегом Донця, і лівим, а в останньому випадку могла матися на увазі місцевість поблизу гирла Тору [94].

Подібну точку зору висловив В.Г.Ляскоронський і в іншій ґрунтовній праці, лише уточнив, що, можливо, під “*р.Сальницей разумелась одна из речек, впадающих в Оскол с левой стороны, неподалеку от устья р.Тора*” [95].

У вже згадуваній статті, М.В.Сибільов, спираючись на натурне вивчення регіону, дійшов висновку, що у КБЧ взагалі йдеться не про р.Ізюм, а про Ізюм-Курган: “*У старовинних документах і картах фігурують Сухий і Мокрий Ізюмці та Ізюм-Курган; р.Ізюм немає, принаймні документа про це авторові не трапилось, - зазначає М.В.Сибільов. - Між гирлами обох Ізюмців та Ізюм-Курганом відстань становить дві версти: поміж ними протікає невеличка, у 4 км завдовжки, історична р.Сальниця, що відома під назвою “Річки”*”. При цьому вчений наголошує, що у КБЧ допущено помилку: р.Річка впадає у Донець не з правого, а з лівого боку [96].

К.В.Кудряшов локалізує р.Сальницю в районі Ізюма [97].

На іншу працю К.В.Кудряшова “Слово о полку Игореве” в историко-географическом освещении” [98]. вельми критично відгукнувся С.Лесной (С.Я.Парамонов). Щодо Сальниці С.Лесной вважає, що річка, згадувана у походах Мономаха і Ігоря, це одна і та ж річка в районі м.Ізюм, але не та, про яку йдеться у КБЧ: “*Сальниця “Слова” - эта та Сальниця, на которую ходил Мономах и его воеводы (отдельно) на Дону. На Дон шел и Игорь, следовательно, Сальниця Игоря и Мономаха одна и та же Сальниця. Это Сальниця в глубине половецких степей, а не Сальниця у их преддверия*” [99]. Такі міркування змушують С.Лесного здійснювати хронологічні перерахунки і відводити на рух до Дону ще 6 днів. Зрозуміло, що така календаризація

походу Ольговичів на нинішньому етапі розвитку історичної науки не може бути прийнятною.

Незважаючи на надмірну різкість, а часто і безапеляційність розвідки С.Лєсного, слід відзначити одне цікаве спостереження. Він слушно зауважує, що річка, яка згадується у літописах, *“несомненно солидная река, имеющая значение, а не ручей, который даже не сохранился в настоящее время”*. У даному випадку слід погодитись з дослідником - Сальниця мала дійсно бути *“солидной”* рікою, адже як географічний орієнтир цей об’єкт (річка, брід, вузол шляхів, торговельний пункт?), як свідчать літописні повідомлення, у XII ст. мав відігравати певну важливу функцію.

В.О.Афанасьєв у досить ґрунтовній статті зазначає: *“река Сальница, правильнее Сольница, - бывшее название реки Тор, куда полк Игорев прибыл вечером той же субботы 4 мая”* [100]. Тут дослідник, як і деякі інші автори, починаючи з М.Я.Аристово, ототожнює Сальницю у походах Мономаха та Ігоря.

Натомість В.М.Глухов пропонує два варіанти маршруту сіверських полків, але, вважаючи, що метою походу була Тмуторокань або, як мінімум, вихід до Дону, дослідник накреслює рух військ через Донець, Оскол і далі на південний схід. Принагідно, ставлячи під сумнів дані КБЧ (там, де йдеться про Сальницю), В.М.Глухов слушно зауважує, що згадка про неї в Іпатіївському літописі (*“пюидоша к Сальнице”*) не могла стосуватися невеликої річки і літописець *“не мог ее взять в качестве географического ориентира”* [101]. Дещо раніше схожу думку висловлював С.Лєсной.

Відомий знавець старожитностей Подонцов’я Б.А.Шрамко вважає, що йдеться про дві різні річки [102].

Б.О.Рибаков у відомій монографії повністю погоджується з В.М.Татіщевим. Характерно, що видатний історик, відомий своїми дотепними і неординарними підходами, прискіпливою увагою до деталей та історіографії, навіть не аналізує згадки Сальниці у даних про похід Мономаха, кампанію Ольговичів 1185 р. і КБЧ, обмежившись їх

ототожненням. З огляду на це, вчений проводить і подальші розрахунки, взявши за точку відліку район м.Ізюм [103]. При цьому він спирається на роботу А.В.Лонгінова, який, на думку Б.О.Рибакова, *“внес окончательную ясность в этот вопрос, утвердив татищевское мнение”*.

Мається на увазу праця А.В.Лонгінова *“Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году”*, присвячена різноманітним аспектам *“Слова о полку Ігоревім”* [104]. В свій час ця робота була досить стримано зустрінута критикою, оскільки в ній наявні надмірні пошуки символів, алегорій, штучна міфологізація, змішування історичних реалій з поетичними зворотами [105].

Отже, А.В.Лонгінов навряд чи міг внести *“окончательную ясность”* навіть у свій час, а за сотню років, що минули, наукова думка просунулася ще далі, висунувши нові аргументи і гіпотези. Виглядає дещо дивним, що Б.О.Рибаков спирається на досить посередню роботу, переважно філологічного характеру, хоча і до неї, і після неї (робота А.В.Лонгінова була опублікована у 1892 р., а Б.О.Рибакова - у 1971 р.) побачили світ десятки праць з аналізованої проблеми - це видно навіть з вищевикладеного.

Ретельно, із залученням значної кількості джерел, підходить до з'ясування маршруту сіверських полків військовий інженер Г.Є.Пядишев. Велику частину його праці присвячено, зокрема, локалізації Сальниці. Порівнюючи похід Ігоря Святославича із Шаруканським походом Володимира Мономаха, він досить переконливо доводить, що згадувані у літописних оповіданнях про ці походи дві Сальниці є різними географічними об'єктами [106], причому Сальницю у поході Ігоря дослідник навіть схильний вважати не річкою: *“древнеславянское слово сал, сохранившееся в болгарском языке, означает “плот-паром”, а на Дону у казаков словом салы называли связанные в ряд камышовые пучки, на которых казак, переправляясь через реку, клал седло и вьюки, т.е. слово сал связано с переправой через реку”*. Таким чином, наголошує Г.Є.Пядишев, у XII ст. під назвою Сальниця розуміли не лише річку (як у Шаруканському поході), а й

місце переправи, тому літописець і не назвав її рікою, “*что он аккуратно делал в отношении других рек*”.

Нам видається привабливою така точка зору, тим більше, що вона знімає низку складних питань і стосовно географії Шаруканського походу Мономаха. Але при цьому, варто додати, якщо в назві Сальниця дійсно наявний корінь зі значенням “переправа-пором”, то таку назву могла носити і річка. Як доказ, можна навести десятки назв річок і населених пунктів, чії назви етимологічно пов’язані з переправами-бродами-перелазами на чому ми вже зупинялися.

Далі Г.Є.Пядишев слушно зауважує, що визначити місцезнаходження “*переправы-Сальницы*” у поході Ігоря можна лише на підставі розрахунку відстаней, що відділяють її від стоянки військ на Осколі і від місця битви на р.Сюурлій. Останню відстань вчений визначає у 20-25 км і ототожнює Сальницю з р.Великий Бурлук або з місцем переправи через неї.

Ідентифікує згідно з В.М.Татіщевим Сальницю і В.Г.Федоров [107].

Детально проаналізувавши основні гіпотези і висунувши додаткові аргументи, М.Ф.Гетьманець погоджується з версією М.В.Сібільова, лише дещо уточнює, що Сальниця - не безіменна річечка на околиці Ізюма, а більш значна р.Сухий Ізюмець, що теж впадає у Сіверський Донець навпроти Ізюмського кургану [108]. Останній вчений вважає Шеломянем “Слова о полку Ігоревім”.

Автор статті про Сальницю у “Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі” О.С.Стрижак локалізує цю річку між річками Ізюмом та Ізюмцем і подає ще кілька варіантів: “*як рр. Сал, Сільниця (Сольниця), Търъ /.../ Солона*” та інш. Тут наведено і кілька етимологій: від “сальный” - сало (“шуга”), льодова кашка; “сальный” - брудний; а також назви кількох річок: Сала в Центральній Росії, Сал на Дону у Ростовській області РФ. Щодо останньої автор зазначає з посиланням на М.Фасмера: “*ймовірно, з тюрк.; пор.: кирг., алт., казах. sala “притока, рукав річки” або калм. sala “розгалуження, рукав річки, долина, яр*” [109].

Л.Є.Махновець у “Географічно-археологічно-етнографічному покажчику” до “Літопису Руського” розрізняє дві річки Сальниці: ту, що згадується у описі походу Мономаха 1111 р., вчений із застереженням “очевидно” ототожнює з р.Солоня - правою притокою Попільнюшки (правою притокою Береки), а Сальницю, що пов’язана з походом Ігоря, традиційно - з річкою біля м.Ізюм [110].

Вважаючи, що Ігор рухався з півночі Муравським шляхом, П.Я.Корж вбачає у Сальниці р.Мжа. Аргументація дослідника є доволі несподіваною, оскільки він стверджує, що у наприкінці XII ст. “о местоположении притоков судили глядя на реку не по течению, а против него”, тому, мовляв, р.Мжа сприймалася як ліва притока, що й відбилося в її тюркській назві: “сал, сол - левый” [111].

Припущення про визначення розташування приток (права/ліва), яке висловлює П.Я.Корж, є більше ніж сумнівним і потребує детальної і обґрунтованої розробки. По-перше, треба довести, що назва Мжа є тюркізмом, а не гідронімом, виникнувшем на слов’янському мовному ґрунті від іменника “межа” - “кордон, рубіж”. По-друге, якщо й погодитись з автором, що “сал-сол” - лівий, то за логікою парності має бути і правий. І взагалі, чому саме цю невеличку річку (а неподалік - більш значні Ворскла і Донець) нарекли таким дивним, нетрадиційним ім’ям.

Але, на наш погляд, є у міркуваннях П.Я.Коржа спостереження, які заслуговують на увагу. Це те, що автор не заводить військо Ігоря у вглиб половецьких земель, а накреслює його рух битим Муравським шляхом, який в цій місцевості майже збігається з умовним кордоном Русі і Степу. Але в цілому ототожнення Сальниці і Мжі, як і усі подальші побудови П.Я.Коржа, здаються непереконливими.

Однозначно погоджується з орієнтирами КБЧ С.О.Плетньова [112].

Перекладач і дослідник “Слова” А.Ю.Чернов в своїй новій розлогії книзі докладно висвітлює історико-географічні аспекти походу Ольговичів. Згідно з його розрахунками, і перша (переможна), і друга (трагічна) битви

відбулися не на правому березі Донця, а на лівому, тобто у межиріччі останнього і Дону. Сальниця, за А.Ю.Черновим, - це р.Глибока (або р.Калитвінець); Сюурлій - Біла Калитва [113].

У новітньому дослідженні луганського історика В.І.Подова обґрунтовується так званий південний варіант розташування місцевості, де відбулися трагічні події. Ототожнивши Сальницю, що згадується під 1111 р., і ту, що згадується під 1185 р., дослідник локалізує її в басейні Дніпра, вважаючи, що це сучасна р.Солона - права притока р.Вовча, що впадає у Самару [114].

Отже, як бачимо, на сьогодні немає однозначності й щодо визначення місця розташування Сальниці, і трактування цього географічного об'єкта (брі́д, рі́ка?), і можливості ототожнення Сальниці, що згадується у зв'язку з походом Ігоря 1185 р., із Сальницею у поході Мономаха 1111 р., і згадками її у КБЧ. Однак, переконані, - ситуація не є безнадійною. Спробуємо зупинитися на деяких моментах, яким, на наш погляд, недостатньо приділяється уваги.

Як йшлося вище, дослідники неодноразово зупинялися на питанні невідповідності незначних розмірів Сальниці (якщо мати на увазі район Ізюма, яка, згідно окремих гіпотез, навіть не збереглася до наших днів), із згадками про неї у досить важливих літописних повідомленнях. Тобто ця річка повинна була бути відомою на Русі якщо не своїми розмірами (такий фактор відсутній), то чимось іншим, неординарним. Це спробував пояснити К.В.Кудряшов тим, що Сальниця *“определяла собой место переправы через Донец - в этом основание для ее упоминания в летописи, а позднее и в “Книге Большого Чертежа” /.../ именно сюда, к этой Сальнице, т.е. к Изюмской переправе, и подошел Игорь”* [115].

Виходячи з вищевомовленого, можемо дійти попереднього висновку: три важливі чинники, що, на думку багатьох вчених, пов'язані з походом Ігоря Святославича, ніби концентруються поблизу сучасного м.Ізюм, а саме:

1. Згадки р.Сальниця у літописі та КБЧ;

2. Наявність Ізюмської переправи;
3. Розташування поруч гори Кременець (гаданої Шеломяні “Слова о полку Ігоревім”).

Така гіпотетична локалізація історико-географічних об'єктів - майже однозначне потрактування цього Ізюмського вузла як головної вихідної точки подальшого шляху Ольговичів - призводить до заздалегідь заданого пошуку десь неподалік і інших об'єктів - Сюурлія і Каяли. Але, як нам уявляється, картина виглядає дещо інакше. Зупинимось детально на кожному з наведених факторів.

Отже, писемні згадки Сальниці. Наведений вище уривок Іпатіївського літопису майже завжди перекладається, а отже і тлумачиться, не зовсім точно, тому більшість вчених вважає, що дружини Ігоря на шляху до Сюурлія перетнули Сальницю. На це вже звертали увагу В.Глухов, С.Лесной, М.Т.Гойгел-Сокол, О.Г.Бобров та інші дослідники. Втім, у літописному рядку чітко вказано: *“и оттуда поидоша к Сальнице”*, - тобто тут маємо справу зі специфікою часових форм дієслів у давньоруській мові (у даному випадку дієслово *“поидоша”* вжито у формі аориста, що однозначно вказує на нетривалість дії - на завершення початку руху до Сальниці). Підтверджує це і традиційне значення префікса по-. Тобто ці літописні слова слід розуміти: почали рухатися, вийшли, виступили до Сальниці.

Також не все з'ясовано і з місцем розташування Сальниці відносно Донця - вона була правою чи лівою притокою останнього і чи взагалі була вона притокою саме цієї річки? Про це в давньоруських джерелах не йдеться.

Це є принциповим, адже у випадку локалізації Сальниці на лівому березі Донця, доведеться погодитися, що в цей момент русичі вже його перетнули і опинилися у межиріччі Донця-Оскола. А останнє теж, в свою чергу, потребує додаткової аргументації, адже фраза того ж літопису *“приида ко Осколу”* теж однозначно не вказує на перехід через останню, а може означати і рух її берегами, по її притоках, території, що відноситься до її басейну, або, швидше за все, - про рух до місця впадіння Осколу у Донець.

Взагалі, визначення територій, земель, волостей по річках, що протікають по них, є характерною рисою давньоруського літописання. Так, десятки разів зустрічаємо майже формульні фрази типу: “*воевати Волгу*”, “*ходи на Дунай*”, “*снесе Сулу*”, “*новоевати Сулу*” і т.ін. Д.С.Ліхачов підкреслює, що таке ж визначення “*страны*” за річками зустрічається і у “Слові”, і наводить 12 прикладів [116]. Таким чином, вагомим підстав стверджувати, що русичі перетинали Сальницю, немає.

Стосовно ж згадки Сальниці у зв'язку з гіпотетичною наявністю в районі Ізюма переправи, що ніби надає їй особливого значення, чим і зумовлені згадки її, Сальниці, у писемних джерелах. То таку аргументацію взагалі слід відкинути, тому що середня течія Донця має десятки бродів, про що йшлося вище у відповідному розділі. Отже, наявність броду на Сіверському Донці саме в районі Ізюма не є чимось надзвичайним, аби привернути увагу літописців.

Між літописними згадками (Сальниця/Сольниця 1111 р. і Сальниця 1185 р.) лежить три чверті століття, і за цей час жодного разу цей гідронім не згадується у джерелах. Таким чином, вірогідно, праві ті дослідники, які вважають, що йдеться про дві різні річки.

Щодо Ізюмського кургану - гори Кременець, яку деякі дослідники, починаючи з П.Г.Буткова, ототожнюють із Шеломянем “Слова о полку Ігоревім” - про це теж йшлося вище.

Отже, гіпотетичність локалізації Сальниці біля Ізюмського кургану пов'язана з гіпотетичною ж ідентифікацією останнього з Шеломянем, і навпаки.

У літературі досить сталою, майже традиційною, є думка про умовний розподіл маршруту сіверських полків на два етапи: з Новгорода-Сіверського до Сальниці та від Сальниці до Каяли. Тут є певна логіка, адже власне військові дії почалися після Сальниці. Але в такому розподілі є одна серйозна вада, що призводить до невизначеності у подальших розрахунках:

Сальниця не може бути надійним репером, оскільки вона сама є шуканою - її власне місце розташування не встановлено остаточно.

Останній відносно надійний географічний (і хронологічний) орієнтир - це місце переходу через р.Донець (суч. р.Уди) в районі літописного м.Донець. Цей перехід відбувся одразу після сонячного затемнення, про що маємо пряму вказівку “Слова о полку Ігоревім”.

Тут ми знову зіштовхуємося ще з одним проблемним аспектом, пов'язаним з тим, що не всі дослідники погоджуються з ототожненням давньоруського Донця з сучасною р.Уди (права притока Сіверського Донця), а сучасного Сіверського Донця - з Доном давньоруських джерел і, виходячи з цього, ареал пошуків переносять на схід до сучасного Сіверського Донця [117]. Втім, ще у 1958 р. Б.О.Рибаків присвятив цій проблемі окрему працю, де, на наш погляд, переконливо обгрунтував саме таке розуміння давньоруської гідронімічної номенклатури даного регіону [118].

Таким чином, якщо 2-й етап кампанії 1185 р. відраховувати від затемнення, то тоді з-поміж усіх історико-географічних орієнтирів будемо мати згадки лише про Сальницю, Сюурлій та Каялу, тобто про три об'єкти, які точно не локалізовані. Але і в цій ситуації, як нам видається, існують шляхи для подальших пошуків. Дещо прояснює цю складну ситуацію повідомлення Іпатіївського літопису, в якому йдеться, що після поразки русичів і полонення князів, Ігоря утримували у половецькому таборі на березі р.Тор. Згодом він, перетнувши цю річку, попрямував до р.Донець. Тут ми натрапляємо на одну цікаву деталь географічного змісту, на яку мало звертають увагу дослідники, але яка, очевидно, пов'язана з попередньою інформацією Іпатіївського літопису. Лаврентіївський же літопис сповіщає, що коли Ігор перебував у полоні, то *“пойде путем гость, они [половці - В.З.] казаша рекуше: “пойдите по свою братью али мы идем по свою братью к вам”* [119], тобто половці пропонували, аби гість-купець переказав русичам, щоб вони прийшли за своїми людьми.

Тут є важлива вказівка - “*поиде путем гость*”, тобто шляхом рухався купець-гість і прямував він, як витікає з того, що половці “*рекуше*” йому, - до Русі. Отже, шлях його був з півдня на північний захід або на захід. Ігор же перебував у полоні на р.Тор, що впадає у Донець неподалік від головної сухопутної магістралі регіону, пізніше відомої під назвою Муравський шлях. Отже, дорогою, якою рухався гість, дуже вірогідно, і був саме цей шлях, що проходив поруч з Тором та його притоками. Звідси випливає, що десь неподалік була і Сальниця. Вірогідно, мають рацію ті дослідники, які поділяють і розвивають думку П.Г.Буткова, згідно з якою шукана річка є однією з приток Тору. Ми теж приєднуємося до таких поглядів і вважаємо, що це міг бути Кривий Торець. Його верхів'я і верхів'я Кальміуса знаходяться зовсім поруч, витікаючи в протилежні боки з однієї височини, що є вододілом басейнів Дніпра і Дону, по якому і пролягав Муравський шлях. Кальміус або одну з його приток в такому разі можливо слід ототожнювати з Каялою.

Таким чином, можемо дійти висновку, що Сальниця КБЧ і літописів - різні річки.

Тут, думається, методично правильним буде змінити напрямок пошуків і рухатися не на схід, південний схід або південь, як просувалися наші полки і як переважно будують свої розрахунки дослідники (Сальниця - Сюурлій - Каяла), а в зворотньому напрямку - від Каяли.

3.2 Локалізація річки Каяла

Існують зовсім протилежні погляди стосовно річки Каяла, на берегах якої і відбулася трагічна битва, внаслідок якої були розгромлені наші полки, а усі князі потрапили в полон. Таким чином, встановлення локалізації цієї річки, або, принаймні, наближення до розв'язання цієї проблеми і досі є

актуальним. Отже, розглянемо існуючі версії щодо останньої проблеми і спробуємо накреслити шляхи її вирішення.

Назва “Каяла” згадується у “Слові о полку Ігоревім” 6 разів: *“Ту ся копіємъ приламати, ту ся саблямъ потручяти о шеломы половецькыя, на реце на Каяле, у Дону Великаго”, “Съ тоя же Каялы Святоплкъ повелея отца своего междю угорьскими иноходьци ко святей Софіи къ Кіеву”, “Ту ся брата разлучиста на брезе быстрой Каялы”, “...кають князя Игоря, иже погрузи жиръ во дне Каялы, реки половецькыя, рускаго злата насыпаша”, “На реце на Каяле тьма светъ покрыла”, “Полечю, - рече, - зегзицею по Дунаеви, омочю бобрянъ рукавъ въ Каяле реце”* [120].

Один раз згадується Каяла і в Іпатіївському літописі: *“Наведе на ня Господь гнев свой, в радости место наведе на ны плачь и во веселье место желю на реце Каялы”* [121].

П’ять випадків вживання іменника безпосередньо стосуються подій походу 1185 р., один (“Съ тоя же Каялы...”) - у переносному значенні, як відсилка до подій 1078 р. (битва на Нежатиній ниві поблизу Чернігова) або 1096 р. (битва Святополка Ізяславича з половцями біля Переяслава), і походу Ігоря Святославича не стосується.

Проблема локалізації Каяли має кілька аспектів, хоча місця текстів зі згадками цієї назви досить прозорі і не викликають складностей при прочитанні. Питання викликає саме місце знаходження цього об’єкта. Історіографія проблеми нараховує десятки публікацій, починаючи від часу першого видання “Слова о полку Ігоревім” у 1800 р. У досить ґрунтовній статті О.Г.Боброва, вміщеній в “Энциклопедии “Слова о полку Игореве” [122], здійснено аналіз існуючих версій і гіпотез із означеного питання. Але у ній враховані не всі відомі (на час виходу вказаної праці у 1995 р.) публікації і, звичайно, не могли бути враховані новітні роботи. Певною мірою заповнити існуючу на сьогодні лакуну покликана і ця стаття.

Втім, не всі дослідники схильні взагалі розглядати Каялу як реально існуючу річку, а вбачають у цій назві метафору, символічне означення річки

печалі, туги або навіть каяття. При чому, що характерно, саме ті географічні об'єкти, які не вдається локалізувати, і відносяться багатьма дослідниками до символічних означень. Це, окрім власне Каяли, річка Сюурлій, Шеломянь і навіть Тмуторокань. Місце розташування останньої на півострові Тамань не викликає сумнівів, а от згадки про неї у “Слові” часто сприймаються як символ недосяжних мрій Ігоря Святославича.

Першим, хто висловив припущення, що під назвою Каяла слід розуміти не назву річки, а символ, був історик М.Ф.Грамматін: *“Не оттого ли Каяла и название получила, что Русские каяли Игореве предприятие?”* [123]. Пізніше до такої думки приєднався відомий знавець античної міфології П.П.Вяземський. Зокрема вчений зазначав: *“Интересны также названия: Сладей-река, Дарей-река и Шатрека, как объясняющие упоминание Каялы реки, в значении места покаяния [...] Название это без всякого сомнения означает место наказания и покаяния”* [124]. Також від дієслова “каяти” виводив назву річки і П.Є.Ваденюк, причому ототожнюючи її з р.Сюурлій, що була десь поруч з р.Тор [125].

Навіть такий вдумливий дослідник як Є.В.Барсов у 2-му томі свого відомого дослідження схильний був тлумачити цю назву як і П.Є.Ваденюк [126], а у 3-му томі, після детального аналізу усіх згадок імені річки, дійшов висновку, що під Каялою слід розуміти Дон з його притоками, *“но этот Дон оказался рекой Каялою”* [127]. Аналогічних точок зору дотримувалися В.М.Перетц, М.К.Гудзій та інш.

Академік О.С.Орлов у 1938 р. навіть зазначав, що річок з назвою Каяла у Приазов'ї не збереглося і що це ім'я *“вполне применимо к Кальмиусу”* [128].

У ґрунтовній статті з промовистою назвою “Глагол “каяти” и река Каяла в “Слове о полку Игореве” Л.О.Дмитрієв з лінгвістичної позиції аналізує вказані лексеми, віддаючи перевагу метафоричному сприйняттю: *“название Каяла произошло от глагола “каяти” в значении - жалеет, оплакивать. В этом случае Каяла значит - река смерти, печали, скорби; гибельное место”* [129]. Також вчений обстоює думку, що саме таке -

символічне - використання імені річки цілком відповідає всьому літературно-художньому методу автора “Слова”, і що ця назва була дана якійсь іншій річці, *“носящей какое-то иное географическое наименование”*.

Відомий історик і археолог М.Ю.Брайчевський вважав, що Каяла - назва, утворена від дієслова “каяти”, отже це - *“річка ганьби”* і водночас - *“річка жалю”*, і *“що цією назвою кийвський літописець - в унісон до Ігоревої пісні - позначає ту ж таки річку Сюурлій”*. Аргументація цього вченого досить струнка - там де у “Слові” названо Каялу, у літописі - Сюурлій, отже, у “Слові” останню назву *“замінено емоційно насиченим евфемізмом, а в такому разі стає очевидним, що “Каяла” не є гідронімом і шукати її на карті - справа безнадійна”* [130].

Оригінальний варіант прочитання нещодавно запропонував Б.І.Яценко. Він створив методом *“палеографічної трасології”* реконструкцію тексту “Слова”, яким він мав би бути у XVII ст., в результаті чого у багатьох місцях змінився словоподіл і виникли нові кон’єктури. Таким же дивним чином дослідник “прочитав” і фразу Іпатіївського літопису, де згадується Каяла: *“і во весельє место желю на реце Каялы”*. На думку дослідника, *“желя” і “каялы” - синоніми, тому і читати слід “желю нареце каялы”*. Тобто, річки тут взагалі немає, а є дієслово *“нарицати”*. Б.І.Яценко вважає, що Автор використав це повідомлення літопису, створивши *“поетичний трагічний образ ріки Каяли”* [131].

Не погоджуючись з самим підходом, вкажемо лише на кілька причин. По-перше, спочатку треба довести, що літопис є первинним відносно “Слова” (полеміка з цього приводу триває вже понад півтори сотні років!); по-друге, якщо й погодитися з попередньою позицією, то дуже дивним було б коли геніальний Автор, твір якого відрізняється надзвичайним рівнем поезики, надихався канцелярсько-протокольною мовою літопису. І третє. Кожна новація (навіть на рівні однієї літери) має бути абсолютно аргументованою - кон’єктура ж Б.І.Яценка має єдину аргументацію: *“на мою думку”*.

Схиляється до символічного означення Каяли і автор одного з новітніх досліджень Л.О.Гурченко [132]. Також поетичним, образним ім'ям Каяла, на думку сучасного дослідника Ю.В.Подлипчука, названо у “Слові” ту річку, яку у літописі названо Сюурлієм [133].

Сучасний вчений В.П.Тимофєєв у талановитій монографії з характерною назвою “Другое Слово о полку Игореве”, що побачила світ нещодавно, вже після смерті автора, трактує Каялу як *“реку покаяния и искупления”* [134].

Отже, відмова від пошуків реального географічного відповідника писемній інформації, на наш погляд, є певною мірою визнанням неспроможності суто лінгвістичними методами вирішити дану проблему. Такий песимістичний підхід не можна вважати конструктивним. Досить категоричне твердження Л.О.Дмитрієва щодо назви Каяли не має під собою ніякої основи, адже у творі десятки об'єктів названо своїми власними іменами, більшість яких дожили до нашого часу майже без змін. Чому саме цю річку, що посідає у творі головне місце, оскільки на її берегах і сталася велика трагедія, Автор мав ховати за метафорою? Інша справа - синонімічне і семантичне зближення різних за змістом лексем (каяти і р.Каяла) - якраз повністю і відповідає його художньому методу.

Цілком погоджуючись щодо розуміння дієслова “каяти” як жаліти або, навіть, дорікати, ми ніяк не згодні з трактуванням назви р.Каяла як похідним від дієслова, а не власним ім'ям реальної річки.

З таким підходом не погоджується і відомий лінгвіст Є.С.Отін, оскільки, вважає вчений, це був би поодинокий випадок вживання тюркізму у “Слові” з абстрактним значенням і чи не єдиний взагалі давньоруський топонім, що виник завдяки каламбуру [135].

Дещо змінилася ситуація коли до розгадки назви підключилися лінгвісти-тюрколози, зокрема М.Фасмер, К.Г.Менгес, М.О.Баскаков, І.Г.Добродомов, які почали пропонувати різноманітні варіанти розшифровки, виходячи з матеріалів тюркських мов. Певним підсумком цієї роботи є низка

праць М.О.Баскакова в яких вчений слушно зазначає, що етимологія назви річки може бути розкритою при умові врахування іншої назви або тієї ж самої ріки, або іншої, що згадується у літописах у зв'язку з походом Ігоря Святославича, а саме - р.Сюурлій. М.О.Баскаков розглядає існуючі гіпотези щодо походження назв Каяли та Сюурлія, згрупувавши їх у 5 груп: ці назви є синонімами, створеними різними половецькими об'єднаннями; Каяла і Сюурлій - назви однієї ріки, що мають різне походження основ; це різні річки, що впадають у Дон. 4 і 5 групи, на думку М.О.Баскакова є менш вірогідними і зводяться до суто лінгвістичних моделювань [136].

У іншому монографічному дослідженні М.О.Баскаков зупиняється на проблемі Каяли більш детально, але конкретної відповіді щодо її локалізації не дає, пропонуючи свої і наводячи численні варіанти перекладів інших вчених: скеля, скеляста, кам'яна, швидкий потік, водоспад, жорстока, злочинна, сумна, така, де багато осоки, рослина з гострим листям, з вузьким берегом між скелями і т.ін. [137].

Отже, як бачимо, такий різнобій варіантів прочитання ніяк не сприяє вирішенню надзвичайно складного і важливого питання. Очевидно все-таки праві ті вчені, які трактують лексему як тюркську, слушно аргументуючи це ареалом поширення у Приазов'ї потужного тюркського лексичного шару. При чому, що характерно, дослідники тюркської етимології вважають Каялу реальною річкою, інші, прихильники руської етимології, - лише символом печалю і каяття. Правда, є й дослідники, які зближають обидва пояснення, мовляв тюркську назву в давньоруському мовному середовищі могли сприймати як знайоме слово.

О.І.Попов у статті “Заметка к “Слову о полку Игореве”, не погоджуючись, що Каяла - символічне ім'я, наводить переконливі приклади з західноєвропейських та давньоруських творів XII-XIII ст., в яких спостерігається схожа гра слів, як і у “Слові” (кають-Каяла), і стверджує, що Каяла - назва реальної річки [138].

Таке переосмислення іншомовних слів - контамінація - взагалі поширене явище. Окрім цього, слід враховувати специфіку “Слова” з його надзвичайно широким полісемантизмом. Узагальнюючи таку думку, досить виразно і, на наш погляд, вдало висловився відомий лінгвіст Б.Г.Гаспаров: *“явное присутствие аллегории в названии реки Каялы отнюдь не означает, что данное название лишено какого-либо реального соответствия”* [139]. Це підтверджується і прямою вказівкою “Слова”, де Каялу названо *“река половецкая”*.

Тепер перейдемо до гіпотез, що складають другий комплекс, в основі якого лежить погляд на Каялу як на реальний географічний об’єкт - річку.

М.М.Карамзін був першим, хто спробував прив’язати деякі географічні об’єкти давньоруських писемних джерел до географічних реалій. Каялою видатний історик вважав притоку Дона р.Кагальник [140].

Один із перших дослідників, який спеціально займався дослідженням географії Ігорового походу, історик П.Г.Бутков висунув припущення, що Каялу слід ототожнювати з Кальміусом [141].

Погоджується з думкою П.Г.Буткова і відомий дослідник Слобожанщини Д.І.Багалій: *“Все говорит в пользу того, что Игорь был недалеко от Азовского моря, имел дело с Половцами Лукоморскими”* [142].

В.О.Афанасьєв, наводячи приклади з новітньої історії, зокрема походу армії *“под водительством тов. Ворошилова против немецких интервентов и белоказаков”* від Луганська до Царицина, зазначає, що особлива небезпека була в районі лівої притоки Сіверського Донця - Бистрої, яку дослідник і ототожнює з Каялою [143].

Складність і нерозробленість історико-географічних питань походу Ольговичів 1185 р. яскраво відбилися у науковому доробку відомо фахівця з історичної географії К.В.Кудряшова, зокрема і на зміни його поглядів. Так, у статті 1937 р. з велеречивою в дусі XIX ст. назвою *“Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г.”* вчений, спираючись на дані

КБЧ, ототожнює Каялу з Калкою (Калками) - сумновідомою за подіями 1223 р., яку, в свою чергу, ототожнює з сучасними Кальміусом і його притокою Кальчиком [144].

Через десять років у статті “Слово о полку Игореве” в историческом освещении”, присвяченій тим же питанням, К.В.Кудряшов прискіпливо аналізує праці деяких попередників (М.Я.Арістова, В.О.Афанасьєва), спростовує їхні версії і, переглянувши свою попередню позицію, обгрунтовує думку, що Каялу слід ототожнювати з притокою Голої Долини – Макатихою. При цьому автор у посиланні зазначив, що характеристику Макатихи повідомив йому археолог М.В.Сибільов [145].

У наступній великій праці 1948 р. “Половецкая степь. Очерки исторической географии” повторюються приблизно ті ж погляди, але з деякою невпевненістю: *“Можна считать Каялой реку Макатиху”*. Незважаючи на захоплені слова академіка Л.С.Берга у передмові до вказаної роботи стосовно того, що К.В.Кудряшов пропонує новий і *“безусловно верный вариант пути Игоря”* [146], вчений у наступній своїй книзі 1959 р. “Про Игоря Северского, про землю Русскую” відмовляється від обох своїх попередніх гіпотез і висуває нову. Тепер він пропонує вбачати у Каялі р.Кам’янку (точніше - Мокру Кам’янку), що протікає в чотирьох верстах від Ізюмського кургану і впадає у Сіверський Донець між Ізюмом і Осколом. Аргументація дослідника полягає у тому, що *“характеристика Макатихи означает, что это не “каменистая” река и, значит, ее нельзя считать Каялой”*, а слід вважати Кам’янку в силу повної відповідності її назви з назвою Каяли у значенні *“каменистая”* [147].

Надзвичайно критично відгукнувся на праці К.В.Кудряшова російський історик-емігрант Сергій Лесной (Парамонов) і запропонував своє бачення проблеми. Він вважав, що Каяла - це права притока Донця, що нині змінила свою назву і зветься “Кагальник” или “Куяльник”, *“или что-то в этом роде /.../ одна из речек в стыке Донца с Доном”* [148]. На час виходу праці

(С.Лесной працював над своєю роботою у 40-50-х рр. ХХ ст.) “*что-то в этом роде*” шукали дослідники вже понад півтора століття.

Погоджуючись з П.Є.Ваденюком, що Каялу слід шукати в районі р.Тор, відомий краєзнавець і археолог М.В.Сібільов ідентифікував Сюурлій з р.Гола Долина, а Каялу - з її притокою річечкою Макатиха [149]. При цьому слід зазначити, що стаття, в якій викладені ці міркування, була посмертно опублікована у 1950 р., тобто вже після виходу праці К.В.Кудряшова з версією про Макатиху. Але у 1943 р. М.В.Сібільов виголосив усно її зміст в Уфі, де під час доповіді був присутнім і К.В.Кудряшов. Отже, пріоритет щодо “макатихинського” варіанту, без сумніву, належить М.В.Сібільову.

Військовий інженер генерал-лейтенант В.Г.Федоров у книзі “Кто был автором “Слова о полку Игореве” и где расположена река Каяла”, наводячи численні приклади з історії військового мистецтва, починаючи з часів Івана Грозного і закінчуючи Великою Вітчизняною війною, розраховує швидкість пересування кінноти і піхоти і, у сукупності з відомими даними хронології походу Ольговичів, визначає ареал пошуків Каяли. Згідно його гіпотези Сюурлій - це нинішня р.Орілька, а Каяла - р.Кривель, яка протікає поруч з місцем злиття Орілі з Орількою [150].

Окремо слід зупинитися на позиції академіка Б.О.Рибакова. Тонкий знавець історіографії і джерел, археолог і історик в багатьох своїх працях велику увагу присвятив саме географії походу Ольговичів. В силу великого авторитету і широко відомим книгам, що виходили значними тиражами, його погляди набули визнання у багатьох науковців і стали популярними у широкого загалу читачів. Втім, з часом погляди видатного вченого зазнавали корекції, тому вважаємо доцільним зупинитися на означеному питанні. Так, у відомій монографії “Слово о полку Игореве” и его современники” (1971 р.) Б.О.Рибаков висловлює твердження, що Сальниця, яка згадується під час походів Мономаха 1111 р., Ігоря 1185 р. і у КБЧ - одна і та ж річка на околиці м.Ізюм, яку він і бере за відправну точку подальших розрахунків. Далі, на відміну від більшості попередників, вчений наполягає, що Каялу слід

шукати в басейні Дніпра, а не Дона, оскільки Ярославна, знаходячись у Путивлі на Сеймі (басейн Дніпра), звертається:

О, Днепре Словутицю! /.../

Възлелей, господине, мою ладу ко мне,

А бых не слала к нему

слез на море рано!

Вчений дивується, що ніхто раніше не звертав уваги на цю пряму вказівку, адже Ярославна могла “обращаться к Днепру с такой просьбой только в том случае, если *река Каяла находилась в бассейне Днепра*”. Далі дослідник досить категорично зауважує: “Все варианты определения места битвы Игоря с Кончаком, основывающиеся на созвучиях названий рек в бассейне Северского Донца или Дона, *должны быть признаны непригодными*” і перелічує варіанти М.М.Карамзіна, П.Є.Ваденюка, В.О.Афанасьєва, К.В.Кудряшова, М.В.Сибільова, В.І.Стеллецького, В.М.Глухова.

Зрештою, Б.О.Рибаков погоджується з версією Є.В.Барсова, підтриманою і додатково аргументованою філологами В.М.Перетцем, М.К.Гудзієм, Л.А.Дмитрієвим, вважаючи за можливе відмовитися від пошуків Каяли на географічній карті, визнаючи правильною барсовську формулу - “*Каяла-река - Жаль-река*” [151].

У статті 1985 р. вчений вже дещо інакше підходить до цієї проблеми і все ж такі намагається прив’язати основні орієнтири - Сюурлій і Каялу - до місцевості. Виходячи з хронології подій, він відраховує від Ізюмської Сальниці відстань у діапазоні 40-80 км, де за 65 км від неї знаходяться кілька річок з однаковим коренем на -бик. При цьому, згідно деяких гіпотез, одне із значень назви Сюурлій як раз і означає “багато биків”. Неподалік же, за 16 км, є камениста яруга “Скелеватий”, що тюркською перекладається як Каяла [152].

В останній своїй великій праці Б.О.Рибаков, дотримуючись попередньої методики розрахунків відстаней від Ізюмської Сальниці, вважає,

що р.Гнилуша, яка є єдиною річкою на плато, де усі інші мають “бичі” назви, і є Сюурлієм - лівою притокою Самари (басейн Дніпра), а неподалік - вже згадувана яруга Скелеватий, що, на думку вченого, повністю відповідає тюркському імені Каяли “qajaly” і впадає у Бик поблизу сучасного с.Славянка [153]. Отже, спостерігається значна еволюція поглядів вченого, основана на нових спостереженнях і відкриттях як власних, так і інших вчених.

У кількох працях торкалася проблеми Каяли і відомий археолог С.А.Плетньова. Не виходячи за межі традиційних уявлень про похід Ольговичів 1185 р., дослідниця повністю погоджується з Б.О.Рибаківим щодо знаходження Каяли і додатково аргументує це результатами власних польових досліджень. Так, пише дослідниця, під час археологічної розвідки 1970 р. було з’ясовано, що лівий берег Самари дуже заболочений, джерела часто є солоними, а населення і нині трапляється рідко. У кінці ж XII ст. цей район, вважає С.А.Плетньова, був зовсім незаселеним і саме сюди *“половцы и подманили Игоря”* [154]. Аналогічні думки повторюються і в іншій роботі цього автора [155].

Підсумковуючи багатолітні дослідження, С.А.Плетньова у монографії “Половцы” знову досить детально аналізує стосунки Ігоря Святославича з половцями і, зупиняючись на реаліях походу 1185 р., вже як твердження пише про Гнилушу (Каялу), яка вповні відповідає своїй назві, а навколо неї - *“пустота и солончаки. Это был гиблый, необитаемый участок степи - страшный мешок, в который коварно заманили удалых, но не очень дальновидных русских князей”*. Дослідницю просто *“диво берет, почему ни одному князю не пришло в голову побережсья”* [156].

Питаннями географії походу 1185 р. було присвячено кілька статей дніпропетровського дослідника М.Т.Гойгел-Сокола, основні положення яких були викладені ним в авторефераті кандидатської дисертації. Остання так і не була захищена, хоча окремі спостереження заслуговують на увагу. Стосовно

Каяли автор пише, що скоріш за все це р.Мала Балаклійка - права притока Середньої Балаклійки [157].

У великій статті “Поход Игоря в 1185 году. Место битвы”, опублікованій у головному науковому історичному журналі СРСР, військовий інженер Г.Є.Пядишев проводить своєрідну ревізію існуючих версій щодо історико-географічних питань. Так, дослідник зазначає, що немає підстав ототожнювати Ізюмський курган - гору Кременець - з Шеломянем “Слова”, і сюди ж прив’язувати Сальницю. В результаті досить зваженої аргументації він переносить усі головні події на північ і ідентифікує Сюурлій з Гнилицею, а Каялу - з Крайньою Балаклеєю. При цьому Г.Є.Пядишев залишає без уваги, до речі як і багато інших дослідників, прямі вказівки джерел на те, що події розгорталися значно південніше. Тут слід зауважити, що О.Г.Бобров вважає варіант Г.Є.Пядишева переконливим обґрунтуванням верхньодонецької версії місця битви [158].

У кількох працях харківський дослідник М.Ф.Гетьманець, наводячи нові аргументи щодо ототожнення Сальниці “Слова” і КБЧ, традиційно бере за точку відліку Ізюмський вузол. Вчений аналізує три варіанти К.В.Кудряшова, на яких ми вже зупинялися, і М.В.Сибільова, і схиляється до точки зору останнього. Вчений переконаний, що Каяла в перекладі з тюркської означає “скеляста”. При цьому він спростовує думку К.В.Кудряшова, що ніби-то Макатиха не несе в собі ознак річки “кам’янистої”, а навпаки, на основі гідрологічних та геологічних досліджень доводить, що *“каменные глыбы в виде скал покрывали склоны балки, в которой течет ручей Макатиха”* [159]. При цьому, як здається, М.Ф.Гетьманець дещо вступає у протиріччя з цією версією. На наступній сторінці своєї книги вчений наводить цифри про кількість назв з “кам’янистим” коренем: у басейні Сіверського Донця - 24, Дніпра - 9, Міуса - 6, кілька назв відносяться до басейнів Кальміуса та Молочної [160]. Отже очевидно, що наявність лише ознак “кам’янистості” у назвах річок не може бути вирішальним аргументом.

Розглянувши варіанти місця трагічної битви, запропоновані В.О.Афанасьєвим, М.В.Сібільовим, К.В.Кудряшовим та В.М.Глуховим, відомий дослідник “Слова” В.І.Стеллецький в цілому погоджується з варіантом В.О.Афанасьєва, лише дещо корегує - Сюурлій ототожнює з Каялою і під назвою останньої вбачає ліву притоку Донця - сучасну р.Калитва. При цьому вчений висуває дещо несподіваний аргумент, мовляв таке припущення залишається у науці єдиним неспростованим [161].

Дещо окремо від більшості поширених версій виглядає точка зору на Каялу П.Я.Коржа. Автор прокладає шлях Сіверських полків з півночі на південь Муравським шляхом. Позитивним, на наш погляд, є те, що П.Я.Корж не протягує маршрут до Ізюмського вузла. Обґрунтовуючи свою гіпотезу, що Сюурлій - це р.Оріль, а Каяла - ліва притока останньої - р.Орілька, автор за точку відліку бере Сальницю, що є цілком логічним, яку вважає за р.Мжа [162]. При цьому залишається дуже сумнівним ототожнення останньої з Сальницею. Ця гіпотеза на нинішньому етапі не витримує критики, втім вона, за суттєвих корекцій і уточнень, заслуговує на подальшу розробку.

Історик і географ І.П.Сирнєв, спираючись на гідроніми з відповідним коренем, вважає, що Каяла є назвою реальної річки, яку слід шукати поблизу Азовського моря [163].

М.І.Коркін теж схиляється до реалістичного тлумачення назви, допускаючи, що Каяла і Сюурлій одна і та ж сама річка, або одна впадала у другу і що, можливо, це нинішня Самара [164].

У 2006 р. вийшла друком робота А.Ю.Чернова з дещо незвичною назвою “Хроніки изнаночного времени” [165]. Питанню локалізації Каяли в ній присвячено окремий розлогий, на 40 сторінок (с.255-294), розділ знову з оригінальною назвою “Второе имя реки Каялы”, де автор, інколи дещо надмірно захоплюючись публіцистикою, розглядає деякі вже існуючі версії і пропонує власне бачення перебігу подій саме походу і битви. Оскільки книга належить перу відомого петербурзьського вченого і перекладача “Слова о полку Ігоревім”, який тепер зайнявся й історико-географічно-археологічними

студіями походу Ольговичів, є потреба дещо детальніше зупинитися на піднятому у книзі питанні про Каялу.

Схиляючись до версії В.О.Афанасьєва, А.Ю.Чернов уточнює, що Каяла - ліва притока пониззя Сіверського Дінця. З посиланням на історіографічну статтю О.Г.Боброва, автор перелічує *“все известные версии локализации Каялы”* і нараховує їх 24. Але у якісній, з елементами аналітики статті О.Г.Боброва картина виглядає зовсім інакше. Там подано 5 варіантів, в кожному з яких згруповано (за географічним принципом) існуючі на той час (до 10.01.1994 р., коли цей том *“Энциклопедии”* було підписано до друку) версії, висунуті тридцятьма трьома вченими. Окрім цього, автор подекуди взагалі демонструє неуважність. Так, відомий дослідник географії *“Слова”* М.Ф.Гетьманець, який у багатьох роботах обстоює Середньодонецький варіант (Каяла - Макатиха), потрапив у А.Ю.Чернова до прихильників Надазовського варіанту, а фактично перший розробник Середньодонецького варіанту М.В.Сібільов перетворився на *“Сибиллова”*.

Позитивним є сприйняття А.Ю.Черновим імені Каяли як гідроніма, але, за переконанням автора, слід шукати не відповідність імені, а відповідність характеристиці, що її дав Автор - *“быстрая”*.

З метою підтвердження своєї концепції у 2004 р. А.Ю.Чернов навіть організував історико-археологічну експедицію, мета якої полягала у пошуках поля, де наші війська зазнали поразки, тобто місцевість на *“брезе быстрой Каялы”*. Провівши певні польові дослідження, було з'ясовано, що течія Бистої у чотири рази швидше Донця і у півтора - Калитви, звідси, мовляв, і назва. Також *“легче всего было найти озеро”* і петлі, що їх робить Бистрая, і *“поле безводное”*, і шари піску, що за вісім століть змінили рельєф місцевості.

Також у перший день роботи на капустиному полі було піднято наконечник залізної стріли (саме так - не залізний наконечник, а залізна стріла, хоча на фото зображено залізний наконечник). Але, як слушно зауважує керівник експедиції, *“одна стрела ничего не доказывает. Она могла быть выпущена в полет и в X, и в XV веке”*. Далі була ще *“цінна”* знахідка -

невеличке коване кільце. Тоді ж було оглянуто експозицію музею м. Біла Калитва, де зберігаються топори, кілька наконечників списів та фрагменти кольчуги.

Дивно, але виходить, що і А.Ю.Чернов, і його колеги не звернули увагу на тисячі різних за розмірами ставків і озер, тисячі поворотів річок у басейнах Дніпра і Дона, тисячі артефактів не просто, як пише автор, “древних”, а науково датованих, що походять з інших гіпотетичних територій пошуків Каяли.

Зрештою, сам А.Ю.Чернов визнає, що слід чекати, доки до цих матеріалів дійдуть руки професійних археологів.

Результат такої роботи абсолютно передбачуваний і аби не високий авторитет А.Ю.Чернова як вдумливого і досвідченого вченого, не було б сенсу зупинятися на ній. Виразно проглядається бажання, всупереч фактам і виробленим століттями методикам, перемістити географію ключових подій поближче до Дону. У новій книзі луганського історика і краєзнавця В.І.Подова “Поход князя Игоря на половцев в 1185 году” сумнозвісна за подіями 1223 р. Калка ототожнюється з шуканою Каялою [166].

Отже, слід констатувати - вироблені за два століття гіпотези і версії в цілому зводяться до наступного. Каяла це: метафора, символ жалю і туги; метафоричне означення реальної р. Суюрлій; кілька гіпотетичних річок зі схожими або іншими назвами, розташованих на досить великих відстанях.

Таким чином, як бачимо, питання дуже далеке від однозначного вирішення і може скластися враження, що проблема Каяли відноситься до вічних проблем. Така ситуація обумовлена використанням одних і тих же джерел. Тож, треба спробувати вийти за це обмежене інформаційне коло. Як приклад наведемо два комплекси інформації, що в силу різних причин залишилися поза увагою дослідників.

Перший, переконані, ніяк не можна ігнорувати ареал поширення “каяльських” гідронімів (Каялга, Каяли Кулак, Каялишан, Каяли Джуюшан) в Надазов’ї. На це “каяльське” гніздо вже звертали увагу лінгвісти [167].

Втім, маємо ще одне важливе свідчення німецького історика Тунманна, який у 1777 р. створив, а у 1784 р. видав друком німецькою мовою книгу “Кримське ханство”. Цей історико-географічний та політико-економічний нарис російською мовою вперше було видано у 1936 р. у Сімферополі. Тунманн пише: *“Эта обширная страна лежит на северной стороне Черного и Азовского морей и окружена со всех остальных сторон русскими владениями, от которых ее отделяют Каяли-Берт (каменистый Берт), иначе Большая Берда, Шилки-Су или Конские Воды”* [168]. Географічно ця Каяли-Берт цілком вкладається у вищеназваний ареал.

Ця робота німецького вченого зовсім випала з поля зору дослідників (в жодній роботі з історичної географії вона не згадувалася до останнього часу), оскільки її упорядник, редактор і перекладач М.Л.Ернст був репресований, а книга, що й так була видана малим тиражем, вилучена з обігу. Друге її репринтне і теж малотиражне видання побачило світ лише у 1991 р., про що ми вже сповіщали [169]. Згадка Каяли Тунманном є надзвичайно важливою, тому що вона є найдавнішою, звичайно окрім джерел XII ст., з відомих на сьогодні.

Ще один комплекс змістовної і дещо несподіваної інформації став відомим лише нещодавно. Томські вчені-географи Г.І.Пелих та О.М.Малолетко на основі цілої низки гідронімів (р.Самара, її притока - р.Каяла (нині Пижина), її притоки - р.Яли, Сухі Яли та Мокрі Яли, р.Вовча Вода (нині р.Вовча), р.Кельчик, р.Тор), топонімів (с.Каялова, с.Самарово) та етноніму (самари) басейну середньої р.Об досить переконливо доводять, що ці назви були занесені до центрального Сибіру переселенцями з північного Приазов'я [170]. Дослідники наводять низку суттєвих аргументів, які свідчать, що частина переселенців носила прізвище Каялови.

Згідно з місцевими переказами вони колись давно жили *“возле теплого моря”*, далеко на заході, в басейні причорноморської Самари, що текла *“посолонь”*, тобто у західному напрямку, але потім почалися *“страшнные войны”* і вони з кількома сусідніми родинами перебралися до Сибіру.

Г.І.Пелих на численних прикладах з етнографії, археології, спираючись на власні спостереження і публікації інших авторів, доводить, що переселення з Приазов'я і, можливо, інших територій Древньої Русі відбулося у XIII-XIV ст., і що в ті часи існував “південний шлях” до р.Об [171].

Отже, з цього “сибірського” матеріалу, на наш погляд досить переконливого, впливає, що певна частина населення дійсно була змушена переселитися на Середню Об, перенісши із собою низку імен своїх рідних річок. Коли саме це відбулося - чи у XIII-XIV ст., як вважають сибірські вчені, чи дещо пізніше, - в даному випадку не є принциповим. Важливий самий факт переселення. Інакше пояснити такий дивовижний збіг, коли в межах одного досить локальному регіону Сибіру наявне ціле гніздо назв, які майже точно повторюють назви з теж локальної території Північного Приазов'я, за нашим переконанням, неможна.

Насамкінець слід наголосити - цей надазовсько-каяльський ареал є дуже інформативним і додає оптимізму у справі розв'язання одного з найскладніших питань вітчизняної історії.

ВИСНОВКИ

Таким чином, на основі археологічних та історико-географічних джерел нам вдалося прослідкувати тенденції вирішення проблем, пов'язаних зі створенням великих гонних доріг, спорудженням мостів та облаштуванням бродів на Лівобережжі України; виявлено логіку розміщення шляхів сполучень та розташування вздовж них поселень від часів скіфської культури до Пізнього Середньовіччя; локалізувати низку бродів і переправ на Дніпрі, Десні, Сеймі, Пслі, Сулі, Ворсклі, Сіверському Донці та їхніх притоках; визначити роль комунікацій Лівобережжя у формуванні торговельно-економічних зв'язків з країнами Європи та Сходу.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Телегин Д.Я. Мезолит Юго-Запада СССР (Украина и Молдавия) // Археология СССР. Мезолит СССР. - М., 1989. - С.106, карта 9.
2. Артеменко И.И. Бондарихинская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. - М., 1987. - С.116; Черненко Є.В. Бондарихинська культура // Радянська енциклопедія історії України. - К., 1969. - С.178-179.
3. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1985. - Рис.1.
4. Блажевич Н.В. Святополч, Ходоров, Иван: сравнительный анализ эволюции раннесредневековых городов // Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX-XIII вв.”. - Чернигов, 1990 - С. 31-32.
5. Готун І.А., Лисенко С.Д., Петраускас О.В. Багатошарове поселення Ходосівка-Діброва в світлі нових досліджень // Археологічні відкриття в Україні 2002-2003рр. - К., 2004. - С.95; Готун І.А., Гаскевич Д.Л., Лисенко С.Д. Вивчення старожитностей первісної доби біля с.Ходосівка // там само. - С.104.
6. Артем'єв А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // там само. - С.72.
7. Махновець Л.Є. Про автора “Слова о полку Ігоревім” // К., 1989. - С.91.
8. Черных П.Я. Историческая грамматика русского языка. - М., 1952. - С.69, 133, 288.
9. Півторак Г.П. Формування і діалектна диференціація давньоруської мови - К., 1988. - С.128-131.
10. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в

Императорском обществе истории и древностей Российских. - М., 1846. - №4. - С.54-55.

11. ПСРЛ - Т.1. - Стб.342.

12. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.102.

13. КБЧ. - С.109.

14. Етимологічний словник... - С.102; Нерознак В.П. Названия древнерусских городов. - М., 1983. - С.136-137.

15. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.147.

16. Моргунов Ю.Ю. Посульская граница: этапы формирования и развития. - Курск, 1998. - С.85.

17. Русов А.А. Русские тракты в конце XVII и начале XVIII веков и некоторыя данныя о Днепре из атласа конца прошлого столетия. - К.: Типография М.П.Фрица, 1876. - С.26, 47-52.

18. Лаврентьев А.В. “Записки государевым мерным верстам и станом того крымского походу по верстам мерному колесу” 1689 г. // Естественнаучные представления Древней Руси / К.Н.Афанасьев, Ю.Л.Щапова, Е.К.Пиотровский и др. - М.: Наука, 1988. - С.208-219.

19. Звагельський В.Б. Лосицька дорога // Сумська старовина. - 1999. - №№V-VI. - С.37-53.

20. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - Харьков, 1993. - С.19.

21. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. - М., 1846. - №4. - Источники - С.61.

22. КБЧ. - С.70.

23. ИСОХЕ-4. - С.52.

24. Там же. - С.60-61.

25. Багалій Д.І. Історія Слобідської України. - С.32.

26. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI-XVIII столетии, собранные в разных архивах и отредактированные Д.И.Багалеем. - Харьков, 1886. - С.63.

27. КБЧ. - С.62, 71.

28. ИСОХЕ-4. - С.45.

29. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991. - С.39.

30. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Х., 1964. - С.71.

31. Михеев В.К. Подонье в составе Хазарского каганата. - Харьков, 1985 - С.11-12.

32. КБЧ. - С.74.

33. Беляев И. Указ. соч. - С.13, 33, 35; там же. - Источники. - С.7, 38.

34. ИСОХЕ-4. - С.119, 195-196.

35. Михеев В.К. Указ. соч. - С.6, 7; Археология Украинской ССР. - Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. - К., 1986. - С.138-139, 176-177.

36. ИСОХЕ-4. - С.196.

37. Там же. - С.199.

38. Беляев И. Указ. соч. - Источники. - С.19.

39. КБЧ. - С.74.

40. Беляев И. Указ. соч. - С.33; там же. - Источники. - С.38.

41. Там же. - Источники. - С.7, 17.

42. ИСОХЕ-4. - С.165.

43. Там же. - С.119.

44. Там же. - С.151.

45. Там же. - С.135.

46. Там же. - С.151.

47. Акты Московского государства. Разрядный приказ. Московский стол // Акты Московского государства, издаваемые императорскою академиею наук. - Том I. - СПб., 1890. - С.15.
48. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - С.83.
49. ИСОХЕ-5. - С.97.
50. Історія міст і сіл Української РСР. Харківська область. - К., 1967. - С.566.
51. Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - С.93.
52. План м.Ізюма (рукописний); План м.Ізюма (опублікований) // там само. - Між с.128-129.
53. ИСОХЕ-5. - С.101.
54. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - С.82
55. Беляев И. Указ. соч. - С.13, 33, 35.
56. КБЧ. - С.72.
57. ИСОХЕ-4. - С.63.
58. ИСОХЕ-5. - С.4.
59. Телегін Д.Я. Ізюмські стоянки // Радянська енциклопедія історії України. - К., 1970. - Т.2. - С.242-243.
60. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.IV. - С.108-109.
61. ИСОХЕ-4. - С.138.
62. ИСОХЕ-5. - С.154.
63. Михеев В.К. Указ. соч. - С.12.
64. КБЧ. - С.76.
65. Беляев И. Указ. соч. - С.18.
66. ИСОХЕ-5. - С.307.
67. Там же. - С.292, 305, 309.

68. КБЧ. - С.68, 75.
69. ИСОХЕ-4. - С.50.
70. Багалея Д.И. Очерки по истории колонизации и быта степной окраины Московского государства. - М., 1887. - С.26-27.
71. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на польской Украине Московского государства, до царя Алексея Михайловича. - М., 1846. - С.18-19.
72. Воссоединение Украины с Россией. - М.,1953. - Т.1. - С.18.
73. Там же. - Т.3. - С.208.
74. Миллер Д. Сумской уезд. 1. Село Хотень, фамильный архив графини А.Д.Строгановой // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII археологического съезда. - Т.II-й ч. I-я и II-я. - Харьков, 1902. - С.24.
75. Миллер Д. Богодуховский уезд. Г.Богодухов, фамильные бумаги С.Д.Кондратьева // там же. - С.363.
76. Слюсарский А.Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. - Х., 1964. - С.92, 94, 336.
77. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья. - К., 1984. - С.109.
78. Слюсарский А.Г. Указ. соч. - С.81.
79. Вавричин Марія, Голько Олег. Показчик назв об'єктів, відображених на Спеціальній карті України Г.Боплана 1650 р. // Боплан і Україна. - Львів, 1998. - С.204, вклейка між 122-123 с.
80. Кучера М.П., Сухобоков О.В., Беляева С.А. и др. Указ. соч. - С.139.
81. Бобров А.Г. Сальница // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - Т.4. - СПб., 1995. - С.263-267.
82. ПСРЛ. - Т. II. - Стб.638.
83. КБЧ. - С.38.
84. Татищев В.Н. История Российская. - М., 1963. - Т.II. - С.259, прим.352.

85. Карамзин Н.М. История государства Российского. - СПб., 1852. - Т. II. - Прим.4.
86. Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.52.
87. Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозою и с оной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - С.133.
88. Арцыбашев М.С. Игорь, или война половецкая // Вестник Европы. - 1826. - Т.147. - №11-12. - С.193, 241, прим.34.
89. Игорь князь Северский. Слово о полку Игореве. Поэма в двенадцати песнях. Перевел с древнерусского Николай Гербель. - Издание пятое. - СПб., 1876. - С.XXXV.
90. Аристов Н.А. О земле половецкой (Историко-географический очерк). - К., 1877. - С.15.
91. Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // Труды III археологического съезда. - К., 1878. - Т.2. - С.56.
92. Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. - Варшава, 1885. - С.303-304.
93. Багалея Д. История Северской земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К., 1882. - Вып.4. - С.250.
94. Ляскоронский В.Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. / Отдельный оттиск с Журнала Министерства Народного Просвещения. - СПб., 1907. - С.62.

95. Ляскоронский В.Г. Северские князья и половцы перед нашествием на Русь монголов // Сборник статей, посвященных Д.А.Корсакову. - Казань, 1912. - С.11.
96. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - К., 1950. - Т.IV - С.16.
97. Кудряшов К.В. Половецкая степь. - М., 1948. - С.64, 66, 80; Он же. Про Игоря Северского, про землю Русскую. - М., 1959. - С.35-36.
98. Он же. "Слово о полку Игореве" в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве. Сборник статей. - М., 1947. - С.43-94.
99. Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - С.152-153, 158-159.
100. Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и "Слову о полку Игореве") // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.47.
101. Глухов В.М. К вопросу о пути князя Игоря в Половецкую степь // Труды отдела древнерусской литературы. - М.-Л., 1955. - Т.11. - С.28.
102. Шрамко Б.А. Древности Северского Донца. - Харьков, 1962. - С.404.
103. Рыбаков Б.А. "Слово о полку Игореве" и его современники. - М., 1971. - С.233-234.
104. Лонгинов А.В. Историческое исследование сказания о походе Северского князя Игоря Святославича на половцев в 1185 году. - Одесса, 1892. - С.213.
105. Булахов М.Г. Лонгинов Аркадий Васильевич // Энциклопедия "Слова о полку Игореве". - СПб., 1995. - Т.3. - С.179-180.
106. Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - №4. - 1980. - С.54-55, 60.
107. Федоров В.Г. Кто был автором "Слова о полку Игореве" и где расположена река Каяла. - М., 1956. - С.64-67.

108. Гетманец М.Ф. По следам князя Игоря // Труды отдела древней русской литературы. - М.-Л., 1976. - Т.31. - С.305-326; Он же. Тайна реки Каялы. - Харьков, 2003. - С.51, 166.
109. О.С. [О.С.Стрижак] Сальниця, р. // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. - К., 1985. - С.129.
110. Махновець Л.Є. Географічно-археологічно-етнографічний покажчик // Літопис руський. - К., 1989. - С.568.
111. Корж П.Я. К вопросу об исторической основе “Слова о полку Игореве” // Вісник Харківського університету. - 1988. - №327. - С.103.
112. Плетнева С.А. Половцы. - М., 1990. - С.162.
113. Чернов А.Ю. Хроники изначального времени. “Слово о полку Игореве”: текст и его окрестности. - СПб., 2006. - С.275-276, 284-285.
114. Подов В.И. Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. - Луганск, 2009. - С.16, 101-103.
115. Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. - С.36.
116. Лихачев Д.С. “Слово о полку Игореве” и культура его времени. - Л., 1985. - С.225.
117. Творогов О.В. Дон // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - СПб., 1995. - Т.2. - С.134; Он же. Донец // там же. - С.134-135.
118. Рыбаков Б.А. Дон и Донец в “Слове о полку Игореве” // Научные доклады высшей школы: Исторические науки. - 1958. - №1. - С.5-11.
119. ПСРЛ. - Т.І. - Стб.399.
120. Тут і далі “Слово о полку Ігоревім” цитується за виданням: Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.1. - СПб., 1995. - С.8-16, без зазначення сторінок.
121. Полное собрание русских летописей. Т.2. Ипатьевская летопись. - М., 1962. - Стб.642-643.
122. Бобров А.Г. Каяла // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.3. - СПб., 1995. - С.31-36.

123. Грамматин Н.Ф. Слово о полку Игоревом, историческая поэма, писанная в начале XIII века на славянском языке прозой и с одной переложенная стихами древнейшего русского размера, с присовокуплением другого буквального приложения с историческими и критическими примечаниями, критическими же рассуждениями и родословною. - М., 1823. - С.158, прим.89.

124. Вяземский П.П. Замечания на “Слово о полку Игореве”. - СПб., 1875. - С.343.

125. Ваденюк П.Е. Где нужно искать ту реку, на берегах которой 5-го мая 1185 г. был разбит Игорь Святославич Новгородсеверский, и которая названа Каялой? // Труды III археологического съезда. - Т.2. - К., 1878. - С.57-58.

126. Барсов Е.В. “Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.2. - М., 1887. - С.188-189.

127. Он же. “Слово о полку Игореве” как художественный памятник Киевской дружинной Руси. - Т.3. - М., 1889. - С.356.

128. Орлов А.С. Слово о полку Игореве. - М.-Л., 1936. - С.104.

129. Дмитриев Л.А. Глагол “каяти” и река Каяла в “Слове о полку Игореве” // Труды Отдела древнерусской литературы. - Т.IX. - Л., 1953. - С.35, 36.

130. Браичевський М.Ю. Автор “Слова о полку Ігоревім” та культура Київської Русі. - К., 2005. - С.105, 174.

131. Яценко Борис. Історія першого видання “Слова о полку Ігоревім”. - К., 2006. - С.301.

132. Гурченко Леонид. Русские древности “Слова о полку Игореве”. - М., 2004. - С.29.

133. Подлипчук Ю.В. “Слово о полку Игореве”: Научный перевод и комментарий. - М., 2004. - С.105, 109.

134. Тимофеев В.П. Другое Слово о полку Игореве. - М., 2007. - С.328.

135. Отін Є.С. Гідроніми Східної України. - К.-Донецьк, 1977. - С.37.

136. Баскаков Н.А. Река Каяла в “Слове” и река Сюурлий в русских летописях // “Слово о полку Игореве” и его время. - М., 1985. - С.244, 246-247.
137. Он же. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”. - М., 1985. - С.110-115.
138. Попов А.И. Заметка о “Слове о полку Игореве” // Русская литература. - 1969. - №4. - С.181.
139. Гаспаров Б.М. Поэтика “Слова о полку Игореве”. - М., 2000. - С.131-132.
140. Карамзин Н.М. История государства Российского. - Т.3. - М., 1988. - С.63-64.
141. Бутков П.Г. Нечто к Слову о полку Игореве // Вестник Европы. - 1821. - Ч.121. - №21. - С.53.
142. Багалея Д. История Северной земли до половины XIV столетия // Сборник сочинений студентов Университета св.Владимира. - К.,1882. - Вып.4. - С.251.
143. Афанасьев В. Вероятный путь князя Игоря Северского на половцев в 1185 году (критическое исследование похода по летописям и “Слову о полку Игореве”) // Исторический журнал. - 1939. - №6. - С.51-52.
144. Кудряшов К.В. Историко географические сведения о половецкой земле по летописным известиям о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. // Известия Государственного Географического Общества. - Л.-М., 1937. - Т.69. - Вып.1. - С.56, 59-63.
145. Он же. “Слово о полку Игореве” в историко-географическом освещении // Слово о полку Игореве. Сборник статей. - М., 1947. - С.23, 75, 84, 93.
146. Он же. Половецкая степь. Очерки исторической географии - М., 1948. - С.3, 144.

147. Кудряшов К.В. Про Игоря Северского, про землю Русскую. Историко-географический очерк о походе Игоря Северского на половцев в 1185 г. - М., 1959. - С.45, 46.
148. Лесной С. Златое слово Руси. Крах антирусских наветов. - М., 2008. - С.167, 169-170.
149. Сібільов М.В. Археологічні пам'ятки на Донці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського // Археологія. - Т.IV. - К., 1950. - С.108, 110-112.
150. Федоров В.Г. Кто был автором “Слова о полку Игореве” и где расположена река Каяла. - М., 1956. - С.73.
151. Рыбаков Б.А. “Слова о полку Игореве” и его современники. - М., 1971. - С.222-224.
152. Он же. Историческая канва “Слова о полку Игореве” // Наука и жизнь. - 1985. - №8. - С.42.
153. Он же. Петр Бориславич: Поиск автора “Слова о полку Игореве”. - М., 1991. - С..
154. Плетнева С.А. Донские половцы // “Слова о полку Игореве” и его время. - М., 1985. - С.274.
155. Она же. Половцы // Исчезнувшие народы. - М., 1988. - С.31.
156. Она же. Половцы. - М., 1990. - С.163.
157. Гойгел-Сокол М.Т. Историко-географические аспекты “Слова о полку Игореве”. - Автореферат дис. ... канд. истор. наук. - Днепропетровск, 1978. - С.15, 20-21.
158. Пядышев Г.Е. Поход Игоря в 1185 году. Место битвы // История СССР. - 1980. - №4. - С.60, 64-65.
159. Бобров А.Г. Пядышев Г.Е. // Энциклопедия “Слова о полку Игореве”. - Т.3. - СПб., 1995. - С.198.
160. Гетманец М.Ф. Тайна реки Каялы. - Харьков, 2003. - С.49, 123, 125.

161. Слово о полку Игореве: Древнерусский текст и переводы / Сост., вступ. статья, подготовка древнерусского текста и коммент. В.И.Стеллецкого. - М., 1981. - С.249.
162. Корж П.Я. К вопросу об исторической основе “Слова о полку Игореве” // Вісник Харківського університету. - 1988. - №327. - С.102-103.
163. Сырнев И.П. Уточнение толкования географических названий по походу князя Игоря на половцев // Известия Академии Наук РАН. Серия географическая. - 1998. - №4. - С.127.
164. Слово о полку Игореве / Перевод и комментарии Н.И.Коркина. - Рязань, 2000. - С.73-74.
165. Чернов А.Ю. Хроники изначного времени. “Слово о полку Игореве”: текст и его окрестности. - СПб., 2006.
166. Подов В.И. Поход князя Игоря на половцев в 1185 году. Историческое исследование. - Луганск, 2009. - С.72, 122-123.
167. Отін Є.С. Гідроніми Східної України. - К.-Донецьк, 1977. - С.32-33, 37.
168. Тунманн. Крымское ханство. - Симферополь, 1991. - С.42.
169. Звагельський В.Б. Щодо локалізації р.Каяла // Сумська старовина. Збірка наук. праць. - Суми, 1996. - С.8-9.
170. Пелих Г.И. Обские Каяловы о реке Каяле // Вопросы географии Сибири. - 1995. - Вып.21. - С.127-136; Малолетко А.М. Как появилась река Каяла в Сибири? // Вопросы истории. - 2004. - №5. - С.173-175.
171. Пелих Г.И. Указ. соч. - С.131.